

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	30
'Aho	Pulelulu, 16 'Akosi 2023

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmata Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Hon. Dr. Saia Piukala
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka Faka'ekonomika	
'Eiki Minisitā Toutai	Lord Vaea
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Sevenitini Toumoua
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Kapelieli Lanumata
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 30/2023
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

**'Aho: Pulelulu 16 'Aokosi,
2023 Taimi: 10.00 am**

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	:	<u>KOMITI KAKATO:</u>
	4.1	Lipooti Fika 1/2023 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Lao mo e Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue (<i>Fekau'aki mo e Ngaahi Tu'utu'uni Fika 3/2023, Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Pule'i 'o e Faama Ika 2020</i>)
	4.2	Lipooti Fika 2/2023 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Lao mo e Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue (<i>Fekau'aki mo e Ngaahi Tu'utu'uni Fika 4/2023, Ngaahi Tu'utu'uni ki he Laiseni Toutai (Ngaahi Vaka Toutai) 2020</i>)
	4.3	Fokotu'u Faka-Fale Alea Fika 3/2023 (<i>'a e Fakafofonga Tongatapu 4</i>)
Fika 05	:	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 06	:	Kelesi

KANOTOHI

Fale Alea ‘o Tonga	7
Lotu	7
Ui ‘a e Fale	7
Poaki.....	7
Me’a ‘Eiki Sea.....	8
Fehu’ia mo taalafili ki he ‘ikai fakamafola feme’a’aki Fale Alea he letiō kau ai ‘aneafi.....	8
Tali Sea ki he hoha’a ‘Eua 11 ki he ‘ikai fakamafola he letiō ‘aneafi feme’a’aki Fale Alea .	9
Kole ki he Pule’anga fai ha ngāue ki he lahi fakasitua’i kau Mēmipa Fale Alea mei he ngaahi fakaafe ko e ‘ikai ‘ilo nautolu he kakai	10
Kole fakamolemole Pule’anga he tōnounou lahi ‘ikai lave’i kau ngāue Pule’angá kau Memipa Fale Alea	11
Tui ke fakatokanga’i Pule’anga hoha’a ‘a Tongatapu 8	11
Poupou ki he hoha’a ‘Eua 11 & fehu’ia pē ‘oku ‘atā pē mitia ke ngāue’aki ngaahi polokalama Fale Alea	11
Fakapapu’i Sea ‘atā ngaahi polokalama Fale Alea ke ngāue’aki he mitia	12
Kole Letiō Kele’a <i>Voice</i> ha faingamālie ke kau hono fakamafola hangatonu feme’a’aki Fale Alea	12
Fokotu’u ke fakamafola hangatonu (<i>live</i>) Fale Alea ‘a e ngaahi feme’a’aki	12
Tui ko e fatongia Fale Alea ke fakaa’u ‘ene ngaahi feme’a’aki ki he kakai	13
Poupou ke ‘i ai me’angāue lelei Fale Alea he ko honau fatongia ke fakamafola ke a’u ki he kakai	14
Poupou ki he fokotu’u ke fakamafola Fale Alea ‘ene ngaahi feme’a’aki	14
Fakama’ala’ala ki he ngāue fakalelei lolotonga fakahoko ‘i he mala’e Teufaiva	14
Taukave Tongatapu 8 ‘uhinga ‘ene hoha’a ko e fakamatatu’a hono fakafoki ha Memipa mei ha fakaafe hili ne ‘i ai tohi fakaafe	15
Fokotu’u ke fakalahi vouti Fale Alea ‘aki 300000 ki he ngāue fakamitia ‘a e Falé.....	16
Fokotu’u ki ha 1 miliona he ta’u fakapa’anga fo’ou ke fakamafola e Fale Alea	16
Poupou lahi Tongatapu 1 ki he fokotu’u ‘Eua 11	17
Poupou ke fakatokanga’i me’a na’e ‘ohake Tongatapu 8 fekau’aki mo e mahu’inga ke ‘ilo’i he kakai kau taki e fonua.....	17
Fakamālō’ia faingamālie ke kau atu ki hono mamata’i tau ‘Ikale Tahī	18
Makuku hoko he kau fakamaau ‘akapulu fakalotofonua	18
Tali fiemālie Pule’anga fai ha sio mo ha talanoa ki hano fakalahi vouti Fale Alea ke ‘inasi kakai he ngaahi feme’a’aki	19
Palani Fale Alea ke ngāue’aki me’angāue lolotonga ke fakaa’u feme’a’aki ki he kakai.....	20

Ngaahi pole ke fakatokanga'i he ngāue'aki me'angāue fakamafola hangatonu feme'a'aki Fale Alea.....	20
Kau naunau fakamafolalea fo'ou he palani ngāue ki he Fale Alea fo'ou	20
Fokotu'u ke 'ai ha <i>ID</i> faka-Fale Alea 'a e kau Mēmipa.....	20
Poupou ke totongi Fale Alea fakamole ki he fakamafola e feme'a'aki 'a e Falé.....	22
Me'a Sea Komiti Kakato.....	23
Lipooti Fika 1/2023 Komiti Tu'uma'u ki he Lao, Komiti Ngoue mo e Toutaí.....	23
Fokotu'u tānaki atu ki he kupu 6(20) (b) Tu'utu'uni ki hono Pule'i Faama Ika.....	25
Fakama'ala'ala ki he kupu 2(a) mo e (b) fekau'aki mo e founa ngāue	26
Tokanga ke mahino fakalea e lao pea mo malu'i 'a e Lao	27
Tokanga pē 'oku totonu nai ke 'i ai ha ma'u mafai ke fakamo'oni he foomu potungāue....	28
Tokanga ke 'oua lava laiseni 'o liliu 'i he kupu 6(1).....	29
Fokotu'u tonu pe tu'unga 'i ai 'a e Tu'utu'uni he taimi ni.....	30
Tui ke 'oange pe ki he Minisita mafai ke ne foaki 'a e laiseni.....	32
Alea'i kupu 1-9 pea poupou'i ke tu'uma'u pe	33
Kupu 10 e Tu'utu'uni	35
Kupu 11-14 e Tu'utu'uni.....	37
Fehu'ia kehekehe ngaahi laiseni 'oku foaki he Minisita mo e laiseni 'oku foaki he <i>CEO</i> 'i he kupu 14.....	38
Fakama'ala'ala ki he 'uhinga e laiseni 'oku tukuhifo ki he <i>CEO</i>	38
Fokotu'u ke fakafoki laiseni foaki <i>CEO</i> ki he Minisita ke tatau 'ene tu'u 'i he Lao.....	39
Kole ke faka'atā he kupu 14 (2) ke 'atā kau taukei he faama'i ika ke foaki laiseni	39
Tali Pule'anga maau ange ngāué hono tuku pē he Potungāue Toutai mafai foaki laiseni....	40
Tokanga ko e fa'u e Tu'utu'uni ke fakatatau ki he Tefito'i Lao.....	42
Fokotu'u na'a 'oku taau ke fakafoki e <i>Regulation</i> kae liliu e Tefito'i Lao	43
Tui 'oua fakangatangata mafai foaki laiseni ki he Pule'angá kae 'atā fakatautaha ke tokoni he langa faka'ekonomika	43
Tali Pule'anga 'uhinga 'oku tuku pē laiseni he Potungāue kae 'ikai 'ai fakatautaha.....	45
Fehu'ia hā leva me'a hoko kia kinautolu ta'ema'ulaiseni mo 'enau koloá.....	47
Tokanga ki he fatongia Pule'anga ke fakaivia 'a e kau nima vaivai	50
Fokotu'u ke fakalelei'i kupu 13 'o e Tefito'i Lao	53
Tui ke fakafoki e mafai he kupu 6 ki he Minisita ke tatau pē mo e mafai he Tefito'i Lao ..	55
Fokotu'u ki ha kupu si'i (3) he kupu 14.....	55
Fehu'ia pe 'oku 'atā ki ha taha ke 'i ai ha'ane laiseni ngaohi'anga ika ka 'oku 'ikai ko ha ika faama'i.....	56
Faka'uhinga lea e Tu'utu'uni ki he faama ika.....	57

Poupou ke malu'i koloa fakaenatula kau ai 'a e ika.....	58
Alea'i kupu 15 e Tu'utu'uni.....	60
Fokotu'u ke to'o kupu 14 (2) kae ngāue'aki 'a e kupu 15 ki he laiseni faama'i e ika.....	60
Kelesi.....	63

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Pulelulu, 16 ‘Akosi 2023

Taimi: 1015-1025

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea.

(Pea na’e me’a hake leva ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me’a’anga)

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki kole atu ke tau kamata ‘aki e Lotu e ‘Eiki.

Lotu

(Pea na’e hiva’i kotoa ‘e he Hou’eiki Mēmipa ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki)

‘Eiki Sea: Kalake ke fai ‘etau taliui.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. Tapu mo e ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Hou’eiki Minisitā pea mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘a ‘Ene ‘Afio pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Fale ki he ‘aho ni, ‘aho Pulelulu 16 ‘Aokosi 2023.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalalakala Faka’ekonōmika, ‘Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoni mo e Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafēhi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Gratten Vaea Taione, Kapelieli Militoni Lanumata, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui.

‘Eiki Sea kole ke u toe fakaongo pē mu’a. ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalalakala Faka’ekonōmika, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua. ‘Eiki Sea ngata’anga ē taliuí.

Poaki

Ko e poakí ‘oku ma’u e tohi poaki ‘a e ‘Eiki Palēmia ki he houa pongipongi ‘o e ‘aho ni, tohi poaki e ‘Eiki Tokoni Palēmia ki he ‘aho ni pē, kei hoko atu e poaki folau e, ‘oku poaki mai pea mo e ‘Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata, poaki me’a tōmui mai e ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi. Kei hoko atu e poaki folau ‘a e ‘Eiki Minisitā Ngoue, kei hoko atu mo e poaki ‘a ‘Uhila Moe Langi Fasi, poaki me’a tōmui mai ‘a Mo’ale Finau pea ‘oku kei hoko atu mo e poaki ‘a Veivosa Light of Life Taka mo e ni’ihi ‘o e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali mai honau uí ‘oku ‘i ai e tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē ‘Eiki Sea. Mālō. Ko ia ‘Eiki Minisitā eni e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua ‘oku me’a mai. Mālō ‘Eiki Sea.

Me'a 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Fakatapu ki he 'Afio 'a e Ta'ehāmai hotau Lotolotonga. Tapu pea mo e Tama Tu'i Tupou VI ko e Hau 'o e 'Otu Tonga kae 'uma'ā 'a e Ta'ahine Kuini Nanasipau'u pea mo e Fale 'o Tupou. Tapu atu ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā 'o e Fonua. Tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kau Nōpele, tapu atu ki he ...

<009>

Taimi: 1025 – 1030

'Eiki Sea: ... Fakafofonga Kakaí. Mālō ho'omou laumālie lelei he pongipongi ni Hou'eiki. Pea 'oku ou tui pe na'e fakahoko lelei pe 'a e polokalama makehe na'e toloi mai ai 'a e Falé 'aneafi 'o ikuna e tau 'akapulu 'etau kau va'inga fakafofonga 'o Tonga he 'Ikale Tahí. Pea 'oku fai 'a e talamonū 'i he pongipongi ni koe'uhí ko e teuaki e fakafofonga'i atu e fonuá ki he tau fakamāmani lahi.

Pongipongi ni Hou'eiki 'oku fakatokanga'i ko 'etau 'asenitá 'oku kátoa 'i he Komiti Kakató. Ka mou fakatokanga'i Hou'eiki ko e līpooti e Komiti Tu'uma'u ki he ngaahi me'a fakapa'angá. 'A ia na'e tuku hifo e līpooti e 'Atita Senialé ki ai 'oku tufa atu he pongipongi ni ke mou me'a ki ai. Pea koe'uhí ko e līpooti ko eni 'oku ki'i lōloa te u tuku atu e faingamālie ke mou vakai ki ai he 'ahó ni. Kae toki fakakau mai fakataha mo e toenga e ngaahi līpooti 'a e Hou'eiki Minisitā fakafoki ki he 'Asenitá 'apongipongi.

'A ia ko 'etau toenga 'Asenita ngāue he 'aho ní 'oku 'i he Komiti Kakató. Ko e līpooti 'a e Komiti Laó 'e 2 pea mo e Fokotu'u faka-Fale Alea 'e 1. 'Eua 11

Fehu'ia mo taalafili ki he 'ikai fakamafola feme'a'aki Fale Alea he letiō kau ai 'aneafi

Taniela Fusimālohi: Sea, fakamolemole pe mu'a 'omai pe ha ki'i miniti pe 'e 1. Fakatapu atu ki he Feitu'u na, mālō ho'o laumālie pea fakatapu ki he Hou'eiki e Falé. Ko e fehu'i pe eni ia Sea he koe'uhí 'oku hangē ki he motu'á ni 'oku ki'i fo'ou 'a 'etau foki mai ko eni. Pea 'oku fekau'aki eni ia pea mo e fakamafola ko ē 'o 'etau ngaahi feme'a'akí.

Ko u fakatokanga'i meí he uike kuo 'osí ki he uiké ni pea 'oku 'i ai e ngaahi 'aho ia 'oku 'ikai ke 'i heni e letiō ke fai hono fakamafolá. Pea ko 'eku fifilí 'aku Sea pe ko e hā e tu'unga ko iá he koe'uhí ko e 'ata kitu'a ko ē 'etau ngāué, 'oku kau e me'a ngāue ko eni ki hono fakamafola atu 'etau feme'a'akí 'i hono fai 'o e fatongia ko iá pea 'inasi ai pea mo e kakai 'o e fonuá. Koe'uhí 'oku 'i ai e fakafehufehu'i 'i he kakaí pe ko e hā 'oku 'ikai ke fakamafola ange ai e ngaahi tālangá.

Na'e 'i ai e ngaahi tālanga lahi na'a tau fakahoko 'aneafi 'o fekau'aki pea mo e ngaahi 'isuu lalahi ki he fonuá hangē ko e tafa'aki ko eni ki he Lulutaí, ko e ngaahi Lao ki he Filí, ko e Lao ko eni ki he Toutaí. Pea mo e faama iká, ka ko e fifili pe 'a e motuá ni pe 'oku hā e tu'unga ko ē 'oku 'i ai 'a e tafa'aki ko iá ki hono fakamafola atu 'etau feme'a'akí.

Pea mo 'eku faka'amu pe 'aku ia pe 'oku 'i ai ha tali 'a e Pule'angá, he koe'uhí ko e me'angāue ko ē 'a e A3Z mo 'enau 'enitená ko ia 'oku fá'a tu'u 'i tu'a heni 'o fai'aki ko ē e fakamafola 'o

e ngaahi letiō kehekehe. Ka ko u faka'amu pē Sea mu'a ke fakama'ala'ala mai pe ko e hā 'a e tu'ungā he koe'uhí kuo tau laka mo taimi. He 'ikai toe tufa atu e ngaahi minití ia ke toki lau 'e he kakaí 'i ha ngaahi feitu'u mo ha ngaahi founga.

Ko e founga matamatalelei pe eni mo 'aonga taha ko hono fakamafola atu he letiō. Pea 'oku ngata pe he 'inasi hotau kakai ko ē 'i Tonga ní ka 'oku toe 'inasi foki mo muli. Pea 'oku nau fakamālō lahi 'aupito kinautolu ia 'i he fai pehē koe'uhí 'oku nau 'inasi mo ma'u 'enau ngaahi lelei 'aupito, 'aupito meí he tālānga 'oku fai ho Fale 'Eikí ki he ngaahi 'isiu lalahi 'a e fonuá. Pea 'oku nau pou pou mai ki he founga ko iá ka ko e anga pe ia e fehu'i he pongipongí ni Sea. Pe ko e hā e tu'unga 'oku 'i ai e kongā ko iá pea mo e kongā ko eni ki he me'angāue e A3Z. Pe kuo 'i ai ha tu'utu'uni ia 'a e Pule'angá ke 'oua 'e toe 'omai ke ngāue'aki. He koe'uhí 'okú ne uesia 'a 'etau feinga ke 'ata kitu'a 'a 'etau ngāue. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Mālō 'Eua 11 pea ko u tui ko e me'alelei 'okú ke 'ohake he pongipongi ní ke fakama'ala'ala koe'uhí 'oku 'i ai pe ní'ihí 'ia moutolu kau Fakafofongá na'a mou fehu'ia 'a e 'ikai ke fakaongo atu 'etau feme'a'aki 'aneafi 'i he letiō.

Tali Sea ki he hoha'a 'Eua 11 ki he 'ikai fakamafola he letiō 'aneafi feme'a'aki Fale Alea

'Uluakí 'oku 'ikai ke 'i ai ha kautaha letiō 'a e Fale Aleá. 'Okú tau fakahoko pe 'etau ngāue pea 'oku fakafaingamālie'i 'a e *feed* pe ko 'etau me'a ngāue ke *connect* ki ai 'a e 'ū kautaha letiō. 'A ia 'oku 'atā pe ia ki ha kautaha letiō ke nau ha'u 'o to'o 'a e feme'a'akí mei he 'etau sisitemí 'i Fale Alea. Ko e me'a na'e hoko 'aneafi, na'e 'i ai e polokalama ia makehe ...

<010>

Taimi: 1030-1035

'Eiki Sea: ... kehe ia na'e fakahoko he 'aho ko iá 'oku, na'e mo'ua ki ai e 'ū kautaha letiō. Ko u tui mahalo ko e founga angamahení 'oku fa'a 'alu pē ha letiō 'e ua kae toe mai e taha. Ka ko e me'a na'e hoko 'aneafi nau 'alu kātōa nautolu kae li'aki moutolu. Ko e palopalema ko eni 'oku 'ikai ko ha me'a fo'ou koe'uhí na'e kamata maí na'a tau totongi 'etautolu e letiō. Pea 'alu pē taimí ia 'o lahi ange e pa'anga ia 'oku mole ki he letiō he pa'anga 'oku tuku mai ke fai 'aki 'etau ngāue pea na'e fai leva 'a e tu'utu'uni he taimi ko iá he 'aho ko iá ko e feme'a'aki ko ē Fale Aleá ko e *public information* ia 'oku fie 'ilo ki ai e kakaí. Pea ko e me'a ia e kautaha letiō ke nau fuatautau e ngaahi polokalama ko ē 'oku nau fie tukuaki'i henau netiueká. Pea hangē ko e founga ngāue ko ē 'oku ngaue'aki 'i mulí 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha ia he *public domain* te nau totongi e kautahá ke nau ha'u. 'Okú nau ha'u fie ha'u pē nautolu koe'uhí ko e fie 'ilo e kakaí ki he ngaahi me'a ko ē 'oku talānga'i 'i Fale Aleá.

Pea 'i he'ene pehē 'oku 'ikai ke tau totongi 'a nautolu pea 'oku nau fa'iteliha pē nautolu pe te nau fie nofo pe te nau fie 'alu ka ko e tu'unga ia 'oku 'i ai he 'aho ní. Ka 'oku 'atā pē 'o kapau 'oku mou fu'u fie mahu'inga'ia 'i he ha'u e letiō ke totongi he kau Fakafofonga e letiō ke nau nofo 'o kapau ko e me'a ia 'oku mou tokanga ki aí. 'Uluakí ko e feme'a'aki ko eni 'i Fale Aleá mo e lekootí ko e me'a ia *public information*, 'oku 'i he *public domain*. 'Okú tau tākaki e *hansard* ko e 'ū lekooti kotoa pē homou feme'a'akí 'oku 'atā ia ke *download* mei he 'initanetí. Meimei 'aho 'e taha hono fakamā'opo'opo he kau ngāue pe 'aho 'e ua pea 'asi kakato e feme'a'akí mei he kamata ki he tāpuni e Falé. 'Okú lava pē 'oku mahalo 'oku lava 'o fekumi ha fo'i ta'u 'e 10 ki mui he taimi ni.

‘Oku fai e feinga ke fakakakato e ngaahi lekootí ke ma’u kátoa e ‘ū feme’a’aki he Fale Aleá ka ko e lekootí ‘oku ‘atā pē ke ma’u ha taha pea mei he ‘initanetí ‘i he *website* e Fale Aleá. Ka ko e tu’unga ia ‘oku ‘i ai ko eni ‘a e letiō mo e feme’a’aki, me’apango pē ‘oku mou mahu’inga’ia he me’a na’a tau tālanga’i ‘aneafi ko e ‘aho ia na’a nau ‘alu ai ki he polokalama kehe e fonuá ‘oku tokanga ki ai e kakaí. Kae kehe ko e me’a ia ke mou talanoa mo e ‘ū kautaha letiō kapau ‘oku mou ongo’i ko e ‘aho ní ‘oku fiema’u ke pulusi he letiō, mou ki’i fakapā atu ‘o talaatu ki he letiō ke nau ha’u ‘o lekooti’i homou feme’a’aki ka ko e me’a ko iá manatu’i ‘oku pau ke kumi ha *sponsor* ke ne fua e totongi e me’a ko iá.

Ko e letiō ko ē ‘a e Pule’angá ‘oku ‘i ai pē faka’amu koe’uhí ko e mafatukituki e ngāue e Fale Aleá te nau ‘uluaki takimu’a hono tuku atu e feme’a’aki e Fale Aleá kae kehe ‘oku ‘ikai ke tau pule ki ai. Ka ko e tu’unga ia ‘a e letiō mo e anga ko ē ‘etau founga ngāué pea mo e mitiá ‘i he ‘aho ni. ‘Oku ‘ikai ke tau fakamālohi’i kinautolu fakatatau ki he Konisitūtoné ‘oku ‘i ai ‘enau tau’atāina. Ka koe’uhí ‘oku tau ongo’i pē ‘oku hangē ko ē ‘oku li’ekina kinautolu ha taimi. Mahalo ‘oku sai ange ke ‘i ai ha fa’ahinga *policy* ke talifaki pē ha taha he ‘ū *media* heni kae ‘oua ‘e fu’u li’aki pehe’i kinautolu. Ka ko u tui ko e me’a ko ení Hou’eiki ‘e pule pē ‘a e laō kapau ‘oku mou ongo’i fefeka ki he ‘ū me’a ko ení, fakahū mai ha lao.

Ka ko e me’a mahu’ingá ke tau fakatokanga’i ‘oku pule pē pa’anga pea ko e ivi ko ē ngaahi letiō mo e me’a ‘oku fakangatangata. Pea ‘oku pau pē ke to’o e pa’anga ko iá mei ha feitu’u kapau ‘e to’o mei he Pule’angá pe ko e patiseti e Fale Aleá, ka hala iá faingamālie pē kau Fakafofonga ke nau *sponsor* mai ha ngaahi ‘aho ‘i he ‘ū kautaha letiō. Ko u tui, kuo ‘osi fakama’ala’ala atu ia. Kapau ‘oku ‘i ai toe ‘i ai ha fehu’i Tongatapu 8, me’a mai.

Kole ki he Pule’angá fai ha ngāue ki he lahi fakasitua’i kau Mēmipa Fale Alea mei he ngaahi fakaafe ko e ‘ikai ‘ilo nautolu he kakaí

Vaea Taione: Mālō e laumālie e Seá, mālō e laumālie e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Aleá. Sea ko e ki’i me’a mahu’inga pē eni ia ‘oku fakatokanga’i, ki’i fuofuolua pē pea na’e toe hoko mai pē eni ia kimui ni mai Sea. Ko e, ko mautolu ko eni e kau, ‘a e kau Mēmipa fo’ou ko eni he Falé Sea ko e ngaahi fakaafe ko eni ‘oku fai maí, tatau pē ‘a e Pule’angá mo e fakaafe ‘a e Fale Aleá Sea. Ko e tu’o fiha eni hono tuli e motu’á ni ia Sea mei ha fa’a me’a ‘a e fa’a me’a ‘alu atu ki ai Sea. A’u mai pē eni ia ki he, fakahoko ange ki he Palēmiá ‘aneafi, ō ki he ‘akapulú ko e me’a tatau pē. Ko e ‘omai e fakaafe ‘i hē, ‘alu atu kita ia ko ē mo e tohi fakaafe ‘o ‘oatú, talamai ke takai hake hē. ‘Alu atu ki ai toe talamai, pea kapau pē Sea ke fai angé ha fakatokanga

...

<002>

Taimi: 1035-1040

Vaea Taione: ... ia kia kinautolu ko eni ‘a e kau Fakafofonga, sai pē kau Minisitā ia kuo faka’au ke fo’i kita ia ‘e te ‘alu atu ‘o, ki ha feitu’u ‘oku tuli mai. ‘Osi mahino pē ‘e tuli ko ‘ene ‘i ai pē ‘a e polisi ia ‘e tuli kita ia, ha’u kita ia ‘o fakamatala pea ‘oku ki’i ongo’i ‘oku fakamā fakamolemole Sea, ‘a e fa’ahinga me’a pehē. Na’a lava ‘ave atu ki he kau ngāue faka-Pule’anga ha ngaahi la’itā, kau Fakafofonga ‘o tu’u he ‘ū Potungāue, talaange ko Tongatapu 8 ē, ‘oku lahi foki Sea ‘eku nofo ‘uta ia ‘a’aku ‘ikai ke u takai holo he ‘ū me’a, pea ko e fakahoko atú Sea, ko mautolu ‘emau fa’ahi, ‘oua te nau toe tuli mautolu he ko mautolu ‘oku mau fa’ahi. Pea ko ia Sea ‘oku ou lave atu ‘a e me’a ni Sea, ka ‘ikai pē ke ‘asi atu ‘a e motu’a ni ia ha fakaafe ‘oku

mahino pē ia ‘osi fo’i au ia Sea, kae fai pē hano kole ki he Pule'anga ke nau fai ha me’a ki ai Sea. Mālō.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki.

Kole fakamolemole Pule’anga he tōnounou lahi ‘ikai lave’i kau ngāue Pule’angá kau Memipa Fale Alea

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Tapu mo e Feitu'u na ‘Eiki Sea, pea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea.

Sea ko e tu’u hake pē motu’a ni ia ko ‘eku tu’u hake ‘uhinga ko e me’a ‘oku ‘ohake ‘e Tongatapu 8. Ko e mo’oni, ko e mo’oni ‘a e me’a ko eni pea ‘oku ou fakafofonga atu pē ‘e au ‘a e ‘Eiki Palēmia pea mo e Pule'anga he kole fakamolemole ki ai ka na’e, na’a mau kau fakataha pea mo Tongatapu 8 hono tuli kimautolu.

Na’a mau lava atu ki he fe’auhi ‘akapulu ko eni ‘a e ‘Ikale Tahī, fekau ia ke mau takai kātoa. Ko e me’a ia ‘oku mahino ki he motu’a ni ia ko e kau polisi ‘oku mo’oni pē ‘a e me’a ko eni ‘a e Fakafofonga ‘o Tongatapu 8, ‘oku ‘i ai ‘a e totonu ke nau hanga ‘o ‘ilo’i ‘a e kakai ko ē ‘o e fonua. Pea ko e me’a pē ‘oku mahino mai ia ko e kau *recruit* fo’ou ‘a e kau mātu’a polisi ko ē na’a nau fakahoko fatongia, ‘oku a’u pē eni ki he Hou’eiki Minisitā hono tuli, hangē ko e fakatapu ‘o fekau ke takai, ‘oku ‘ikai ke nau lave’i ia ‘e nautolu ia ‘a e kakai ko ē ‘o e fonua

Tui ke fakatokanga’i Pule’anga hoha’a ‘a Tongatapu 8

Ka ko e me’a mahu’inga ia ke fai pē ha fakatokanga ki he ngaahi potungāue ka ko e ‘ikai foki ke kau ‘a e ngaahi ngāue, he ko e konga foki ia ‘o e manatu ‘a e motu’a ni na’a ku fokoutua ko e ‘i he Potungāue Polisi ki he ‘Eiki Minisitā ‘i he taimi ni. Pea na’e pau ko e konga ia ‘o e *recruit* ko hono fokotu’u ‘a e ngaahi tā ‘o e kau Fakafofonga Fale Alea ‘o e Hou’eiki Minisitā, Hou’eiki Nōpele, he ‘oku ou tui ko e me’a ia ke fakatokanga’i ki he kau ngāue faka-Pule’anga, pea mo e kakai pē ‘o e fonua, ‘i he ngaahi ngāue’anga.

Ka ko hono mo’oni ‘oku mo’oni e me’a ‘oku ‘ohake ‘e Tongatapu 8, na’a taku ko ha ngaahi, ko ha kaveinga ke, ‘oku tau, ke tau tukutukunua’i pē. Ka ‘oku mo’oni lahi he ‘oku a’u pē eni kiate kimautolu, ‘oku mau fepaki mo e me’a tatau, ka ‘oku ou tui ‘oku mahu’inga pē ke fai hano fakatokanga’i pea ‘oku tali ‘e he Pule'anga ia ke fai hano fakatokanga’i ‘a e me’a ko ia ‘Eiki Sea. Mālō.

Māteni Tapueluelu: ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai Tongatapu 4, pea toki me’a mai ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘Eua.

Poupou ki he hoha’a ‘Eua 11 & fehu’ia pē ‘oku ‘atā pē mitia ke ngāue’aki ngaahi polokalama Fale Alea

Māteni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na ‘Eiki Sea, mālō ho’o laumālie ki he pongipongi ni, pehē ‘eku faka’apa’apa lahi ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea Sea, kae ‘oatu pē mu’a ha

poupou ki he kaveinga ko ia na'e 'ohake 'e 'Eua 11 Sea, na'a ku loto ke fai atu ha poupou ki ai ko hono 'uhingá ko e *media*.

Ko 'eku ki'i fehu'i pē Sea ke fakapapau'i pē, 'uluaki, ko e mo'oni pē ia neongo kapau 'oku 'ikai ke 'i ai ha lētiō heni, 'oku 'atā kiate kinautolu te nau lava mai 'o to'o atu 'a e ngaahi polokalama Fale Alea na'e 'osi hiki ia 'etautolu mei he'etau *system*, 'a ia 'oku 'atā pē ia Sea, 'oku tonu pē 'eku ma'u ē?

Fakapapau'i Sea 'atā ngaahi polokalama Fale Alea ke ngāue'aki he mitia

'Eiki Sea: 'Oku tonu pē ia, ka ko eni kuo fakahoko mai 'e he Kalake, na'e 'i heni 'a e 87.5 *FM* 'aneafi, na'a nau lekooti 'a e feme'a'aki 'a ia ko e fakakaukau mahalo na'a nau toki tukuange mai 'amui. Ka 'oku, ko eni 'oku fakapapau'i mai 'e he Kalake na'e 'i heni 'a e 87.5.

Kole Letiō Kele'a *Voice* ha faingamālie ke kau hono fakamafola hangatonu feme'a'aki Fale Alea

Māteni Tapueluelu: Mālō Sea 'oku ou fakamālō atu pē au 'i he'etau founa ngāue 'oku 'atā, ka 'oku 'atā pē, pea 'oku mo'oni pē 'a e Feitu'u na ia, he 'ikai ke tau lava 'etautolu 'o pule'i 'a e 'u lētiō Sea. Kapau 'oku 'ikai ke totongi ia 'e tautolu ka 'oku 'i ai ha 'u polokalama kehe ia 'oku totongi ange ia kia kinautolu, te nau 'alu kinautolu ki he me'a 'oku totongi Sea. Mo'oni pē 'a e Feitu'u na, mahalo 'oku ofiofi pē ia 'i he si'i tikite ko ē 'a e kau Fakafofonga 'o kau ai kinautolu mo e, ko e *complimentary free ticket* foki 'e Sea. Kapau na'e totongi mahalo na'e, ko e ātunga ia ko ē 'oku tatau pē ia, pea 'oku, kapau na'e totongi Sea na'e 'oange ha sea pau. Ka 'oku ou kole pē au Sea, 'oku 'i ai 'a e ki'i lētiō 'e taha 'oku feinga mai na'a lava ke ma'u ha'anau faingamālie ke kau 'i hono 'oatu hangatonu mei heni. Kapau 'e toki 'oatu ha kole pea 'i ai pē 'a e 'amanaki na'a toka'i mai, he ko e Kele'a *Voice*, ko e lētiō ko iá Sea, 'oku nau kau nautolu ia 'i he mahu'inga'ia 'i he'etau ...

<005>

Taimi: 1040-1045

Mateni Tapueluelu: ...ngaahi polokalama 'o tatau ai pē pe 'oku toe 'i ai ha toe polokalama kehe. Ko e faka'amú pe ia Sea ka 'i ai ha kole atu 'i he kaha'ú ko 'emau 'amanaki 'e lava 'o toka'i e kole ko iá ka ko u fakamālō atu mālō 'aupito 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Nōpele Fakafofonga 'Eua.

Fokotu'u ke fakamafola hangatonu (*live*) Fale Alea 'a e ngaahi feme'a'aki

Lord Nuku: Tapu pē mo e 'Eiki Sea fakatapu atu foki ki he kau Mēmipa e Fale Alea 'o Tonga. 'Eiki Sea koe'uhí ko e fakahoha'a ko eni 'oku fai he motu'a ni 'Eiki Sea makatu'unga 'i he fokotu'u 'ohake he fika 'Eua 11 fekau'aki mo hono fakamafola ko eni ko ē 'o e Fale Aleá 'Eiki Sea. 'Oku lave'i pe he motu'a ni 'Eiki Sea pea ko u tui ko e poini mafatukituki 'aupito eni ki he kakai e fonua, he ko e kimu'á 'Eiki Sea na'e fakatau miniti pē 'a e kakai ko ē 'o e fonuá ke nau hanga 'o 'ilo 'a e feme'a'aki ko ē 'a e Fale Alea 'oku fai 'o fekau'aki pea mo e ngaahi 'isiu ko ē 'oku fekau'aki mo nautolú 'Eiki Sea.

'Eiki Sea 'oku ou fokotu'u atu he pongipongi ni ke fakamafola 'e he Fale Alea 'a e polokalama 'a e Fale Alea *live* pe ki he kakai 'i he lolotonga 'oku fai ai Sea. He 'oku mahu'inga 'aupito ki he kakai 'o e fonua tautautefito ki he ngaahi motu mama'o 'ikai ke nau lava nautolu 'o ma'u ha me'a 'o fekau'aki pea mo e ngāue 'a e Fale Alea fekau'aki mo e kakai 'o e fonua 'Eiki Sea.

'Uluaki na'e fili fakalukufua pe 'a Tonga ni ia tau pehē ko e Fakafofonga pe 'e tolu pea ua mei Ha'apai pea tolu mei Vava'u pea na'e 'uhinga hono liliú 'Eiki Sea ke a'u e le'o ko ē 'o e Fale Alea ki he tapa kotoa pe 'o Tonga ni. 'Uhinga ia 'ai ko ē 'a e 17 ke 'uhī ke fakafofonga'i lelei 'a e kakai feitu'u kotoa pē Sea. Pea ko e 'uhinga ia e fakahoha'a atu ko ē he pongipongi ni 'Eiki Sea he ko u 'ohovale au ia 'i he hoko e me'a ko eniko e 'ikai ke lava ke fakamafola 'a e feme'a'aki ho Fale ni 'Eiki Sea. He ko 'eku lave'i 'Eiki Sea ko e ta'olunga ko ē 'oku fai he Hou'eiki 'i Fale ni ko e ta'olungá ki he kau *audience* ko ē 'i tu'a ke nau fanongo mai ko e 'uhinga eni na'a mau fili ai koé. Pea kapau 'e fakalongolongo ia 'Eiki Sea tā 'oku ta'e'onga e ngaahi fo'i hiva mālie ia ko ē 'oku fai ho Falé 'Eiki Sea.

Tui ko e fatongia Fale Alea ke fakaa'u 'ene ngaahi feme'a'aki ki he kakai

Ko e me'a ia 'oku ou tui 'Eiki Sea ko e fatongia ia 'o e Fale Alea 'o Tonga, he na'e tālanga'i lahi 'aupito 'aupito ke fakamafola *live* 'a e feme'a'aki ho Fale 'Eiki Sea, ka na'e loto pe 'a e ni'ihī ke tuku pe he minití, pea faifai pea loto 'a e Fale Alea ke *live*. Pea ko 'eku tui 'Eiki Sea 'oku 'ikai ko ha me'a ia palopalema fakapa'anga. Ko e palopalema ko ia 'Eiki Sea 'oku malava pē ia ke fokotu'utu'u he Falé ke a'u e ongoongo 'o e Fale ni 'i he taimi pe ko ē 'oku hoko atu ai, he 'oku 'i ai e ngaahi tohi tangi 'oku 'omai mei he ngaahi feitu'u. 'Oku 'i ai e ngaahi me'a kehekehe ia 'oku fiema'u 'e he kakai 'Eiki Sea ke nau onгона pea ta'olunga ko ā 'enau Fakafofonga pe 'oku fanongo pē 'Eiki Sea. Ko e fengāue'aki ko ē 'a e politikale he 'aho ni 'Eiki Sea 'oku fengāue'aki 'aupito 'aupito 'a e kakai pea mo e me'a ko ē 'oku fai 'i Fale ni 'Eiki Sea. Ko e me'a ia 'oku 'ikai ke u tui ki he pehē ke fili 'a e kau fakamafola leá pe te nau ha'u pe 'ikai. Pea ko u tui 'Eiki Sea 'oku tonu ke hanga 'e he Fale ni 'o kumi ha kautaha ke nau hanga 'o lava 'o *live* 'a e feme'a'aki ko ē ho Fale 'Eiki Sea.

Ko e 'uluaki pe ke 'ilo'i he kakai 'o e fonua 'a e me'a ko ē 'oku hoko 'i he Falé 'Eiki Sea hangē ko e ngaahi tālanga 'oku fai he Fale ni 'oku mahu'inga fekau'aki mo e koloa 'a e fonua ngaahi fiema'u 'a e kakai 'Eiki Sea. Ko e me'a ia 'oku fai atu ai 'a e fakahoha'á 'Eiki Sea 'oku ou tui 'oku 'ikai ke tonu ke *sponsor* ia 'e he kau Fakafofonga. Ko e fatongia 'a e Fale Alea 'o Tonga ke 'ave e ongoongo ke a'u ki he kakai 'o e fonua 'Eiki Sea. Ko e poupou ia 'oku fai atu 'Eiki Sea ke 'uhī ki he fokotu'u ko ē 'oku 'oatu he pongipongi ni ke 'uhingá 'oku tu'u fehalaaki kehekehe leva 'a e ma'u 'a e kakai pea mo e ngāue 'a e Falé Sea. Ka ko e poupou atu pe ke fakakaukau'i he koe' uhi ko e kupu 62 'o e Konsitūtone 'e pule pe Falé ki he'ene ngāue Sea pea fakakaukau'i ia, pea ko u poupou atu ki he me'a ko ia Sea mālo 'aupito.

Lord Tu'ivakanō: Sea...

<007>

Taimi: 1045-1050

Lord Tu'ivakano : ... fakamolemole pē.

'Eiki Sea : Me'a mai 'Eiki Nōpele 'o Tongatapu.

Poupou ke 'i ai me'angāue lelei Fale Alea he ko honau fatongia ke fakamafola ke a'u ki he kakai

Lord Tu'ivakanō : Tapu pē mo e Feitu'ú na Sea. Sea 'oku ou poupou ki he me'a ko eni 'a e Fakafofonga Nōpele 'Eua. Ko e fatongia foki ia 'o e ngaahi Fale Alea 'o e Komoniuelei 'oku pau ko nautolu ia ke nau 'ai pē 'enau fakamafolalea 'a e Fale Alea 'a e Fale Alea. 'Oku pehē pē 'a 'Aositeleēlia Nu'usila. Ko e ngaahi kautaha letiō kehe ia 'e toki ō mai pē ia 'o to'o 'a e ngaahi me'a ko ē 'oku mahu'inga. Ka ko e fatongia ia 'o e Fale ke nau hanga 'o fakamafola 'a e tālanga 'oku fai 'i he Fale Alea. Pea ko u tui ko e me'a lelei ia kapau ko e teuteu atu eni ho taimi Sea, pea ka a'u atu ke langa hotau fale Fale Alea kuo maau 'a e ngaahi naunau ia ko ia. Pea ko u tui pē ko u manatu'i pē koe'uhi ko ho'o 'eiki 'a e, tapu pē mo 'Ene 'Afio 'a e Tu'i Faleuá ko ia na'a ne hanga 'o kamata 'a e me'a ko eni, ko e fiema'u ke 'ave ki he kakai. Pea ko ia ko u tui pē Sea tonu pē ke fai ha fakakaukau ka 'oku ou poupou atu pē ka 'oku tonu pē ke 'i ai ha me'angāue 'a e Fale Alea pea ko honau fatongia ia ke fakamafola ki he kakai mei Tongatapu a'u ki Niuafo'ou. Pea ko ia pē Sea fokotu'u atu. Mālō.

'Eiki Sea : Fakafofonga 17 mei Niua.

Poupou ki he fokotu'u ke fakamafola Fale Alea 'ene ngaahi feme'a'aki

Vātau Hui : Tapu pea mo e Feitu'ú na Sea tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale 'Eiki ni. Sea ko e tu'u hake 'a e motu'a ni ia ko e poupou atu pē ki he fokotu'u na'e 'omi 'e he 'Eua 11. Ka ko e me'a 'oku hoha'a ki ai e motu'a ni he ko Niua foki ia Sea 'oku 'ikai ke a'u 'a e FM ia ki ai. Ko e Letiō Tonga pē 'oku a'u ki he Ongō Niua mahalo 'oku lolotonga fai e ngāue ki ai. Pea ko u poupou lahi au Sea he 'oku 'i ai e ni'ihi ia 'oku nau tātākoto pē ko e fanongo mai ki he ngaahi me'a 'oku hoko he fonua. Pea ko u tui ko e hoha'a ko eni koe'uhi ko e totongi.

Sea ko u poupou atu au ia ki he fokotu'u mahalo ko e pa'anga mahu'inga taha ia ke tau hanga 'o 'ave ki he ongo kautaha ko eni, ka ko 'eku kole atu ko e ongo letiō 'oku lelei taha ko ē kiate au ko e Letiō Tonga pea mo e FM 87.5 mahalo 'oku a'u ia ki Vava'u mo Ha'apai. Ka ko 'eku kole atu Sea ke kau atu mu'a mo e Letiō Tonga ke a'u ki Niua ke si'i fanongo mai e kāinga. Ka ko u manavasi'i na'a 'i ai ha'atau letiō heni pea 'osi ko iá pea ngata pē 'i Tonga ni kae 'ikai ke a'u atu ia ki he kāinga. Ka ko u tui Sea ko e poupou ia 'a e motu'a ni.

Pea hangē ko e me'a na'e lave ki ai 'a Tongatapu 8 Sea mo'oni 'aupito. Tufa e tikite pea 'oku 'omai na'e 'omai 'eku tikite VIP kia mautolu. Lele atu talamai ke toe takai hē he matapā ko ē. Sea 'oku mau fihia fakataha atu mautolu mo e kau VIP 'oku 'ikai ke 'ilo'i ia he 'oku talausesē lōloa atu pē nautolu. Mahalo na'e tufa 'a e tikite VIP ia ki ha ni'ihi 'o toe kau ai pē mo nautolu. Pea ko ia Sea mahalo ko e me'a ia 'oku ki'i matamata ai 'oku 'ikai ke fakahoko fakalelei 'a e ngāue 'a e kakai koe'uhi ko e 'ikai ke mahu'inga'ia 'i he kakai ko ē 'oku totonu ke nau 'alu ki ai, pea tukuange 'a e kakai ko ē he te nau 'alu fakataha atu 'o tuifio atu. Ko u tui 'oku 'ikai ke 'ilo pē ko e 'ave mei fē ngaahi tikite ko iá. Pea ko ia Sea e fakahoha'a 'oku fai 'e he motu'a ni, ko u poupou atu ki he fokotu'u na'e fakahoko, mālō e ma'u faingamālie.

'Eiki Sea : 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Fakama'ala'ala ki he ngāue fakalelei lolotonga fakahoko 'i he mala'e Teufaiva

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Kole pē ke u fakatapu pea mo e Feitu'ú na

kae 'uma'ā 'a e Fale Alea 'Eiki 'o Tonga. Sea 'oku fai e hoha'a ko hono 'uhingá ko hono uiaki he pongipongí ni 'e he Fakafofonga 'o Tongatapu kae 'uma'ā 'a e kau Mēmipa 'o e Fale na'e tuku kitu'a kinautolu mei he taimi na'a nau 'a'ahi atu ai ki Teufaiva 'aneafi. 'Oku lolotonga fai 'a e ngāue ki Teufaiva 'Eiki Sea kae 'uma'ā 'a e Fale Alea 'o Tonga. Pea 'oku lolotonga ta'aki pea mo e faliki ko eni ko ē ko ē 'o e lele'anga kae pehē ki he ngaahi loki. Ko e fetongi ko eni ko ē ko ē 'o e kau va'inga 'oku fai pē ia 'i he hū atu, pea ko hono 'uhinga ia 'oku ta'ofi ai ke mou hū 'i he ki'i lalo *grandstand* ka mou ki'i takai he tafa'aki 'oku hū mai ai e ni'ihī he tafa'akí, ko hono 'uhinga pē ia. He kuo 'osi teuteu 'a e tamaiki ia 'i he teniti he ve'e tafa'aki pea kuo 'osi tāpuni'i pea mo e ki'i fo'i 'aleso...

<008>

Taimi: 1050-1055

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... ko ia ko nautolu pē ia 'a e timi 'a'ahi mai 'oku nau 'i a'í ko hono 'uhinga pē he 'oku fakataimi.

Pea 'oku kole fakamolemole atu kapau na'e tuku moutolu kitu'a. 'E 'Eiki Sea ko muli ia ko e mai ko ē tikite 'oku pa'anga 'e 400, 300, 200. Ko e tikite ko ē *VIP* ha fa'ahinga feitu'u pē mo e ta'etotongi pea 'oku pehē 'a e tu'unga ko eni ka toe ta'ofi leva 'e he polisi pea ke me'a atu ki ai ko au 'oku *VIP* pea 'e me'a mai e polisi kātaki 'o ki'i takai hake pē 'o toe kaka mai he tafa'akí 'osi. Ko e tu'unga pē ia 'oku fai, pea ko u kole fakamolemole atu pē au he ko e motu'a ni 'oku 'i ai 'a e 'a e mala'e 'akapulu. Ka 'oku faka'ofa'ofa 'aupito ka toe 'i ai ha ha toe me'a pehē pea to'o hake ho'omou paasipooti mo ho'omou ngaahi fu'u tikite 'oku 'asi ai ho'omou me'á fakahinohino'i ange ki he, he ko ē ko hoku hinga ē. *Hon.* Tongatapu fiha ke mahino.

Ko hono 'uhingá pē ia na'e tuku ai ki he tafa'akí fai e fononga ai ko e 'uhingá he 'oku lolotonga fai hono ngaohi 'a Teufaiva 'i he lolotonga ni. Ka 'oku 'ikai ko e fakakaukau ko eni 'oku 'omai 'e he Hou'eiki Fakafofonga ko ho fiamatamu'a kia kinautolu 'o pehē tuku nautolu ki, 'ikai, mole ke mama'o Sea mou mea'i na'e 'ohake pea mo e ngaahi me'atokoni mo e ngaahi me'a pehē, 'oku 'ikai ke fie 'ilo ai 'a e Hou'eiki ia kae 'uma'ā e uaine na'e 'atā mo ia na'e tuku hake na'e 'ikai ke nau 'ilo kinautolu ai ka ko e 'uhingá pē ia ...

Taukave Tongatapu 8 'uhinga 'ene hoha'a ko e fakamatatu'a hono fakafoki ha Memipa mei ha fakaafe hili ne 'i ai tohi fakaafe

Vaea Taione: Fakatonutonu Sea. Fakatonutonu pē Sea kātaki he me'a tu'o ua hake Sea. Ko e 'eku 'ai pē ke lave'i pē ia ke mea'i pē he Hou'eiki 'oku 'ikai ko e fo'i 'uhinga eni ia Sea ki he fo'i hū'anga ko eni ko ē 'oku me'a mai ki a'í ko e matapā lōua e ongo matapā ia Sea. 'A ia te mau ō atu mautolu ia 'o tali pea 'oku 'ikai ke tokanga mai ha taha ia Sea ko 'eku 'uhinga pehē atu au ia. Na'e 'osi mahino pē fo'i hū 'anga ia ko eni 'oku fai ko ē 'a e, ka 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia ki he mo e ngaahi me'a pē ko ē he ngaahi feitu'u kehekehe Sea ko u 'uhinga pehē atu a'í ngaahi fakaafe pehē. 'Oku fakamatatu'a 'ete 'alu atu kae pehē mai ke te foki kita ia.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko u kole fakamolemole atu pē 'Eiki Sea pea 'oku kole fakamolemole atu pē ki he Fakafofonga Tongatapu 8 kapau na'e 'ikai ke tali ia ke hū mai 'i he matapā. Pea ko u tui ko e hoko atú 'i he kaha'ú 'e 'i ai 'a e ngaahi 'ata ko eni 'e uongofulu mā fitu ko ē Fale ni ke nau me'a ki ai 'a e kau fānau 'oku nau pukepuke matapā ke, ke 'oua toe tuku kinautolu kitu'a mo e fiamatamu'a kae 'uma'ā foki 'a e 'ikai taau honau 'ulungaanga he taimi 'oku fai ai 'a e talitali.

Ko ia ko e kole fakamolemole atu pē ia mei he Mala'e Teufaiva kae 'uma'ā kinautolu na'a nau fai e ngāue. Ko ia ka ko u tui Sea ka ka 'osi hono ngaahi e mala'e toe faka'ofa'ofa ange. Pea 'e lava ke ui aki ai honau ngaahi hingoa 'a e Hou'eiki 'o e Fale ni. Ko e na'e toutou uiaki e Hou'eiki ia 'o Tongatapu 1 'aneafi taimi na'e va'inga ai neongo ko hono foha na'e 'i loto ka na'e toutou uiaki 'a e Fakafofonga Tongatapu 1 lolotonga fai e va'inga. 'E pehē pē kinautolu ko eni ko ē 'oku fakafofonga pē kapau 'oku 'i ai ha 'ulungaanga 'a e Mala'e Teufaiva mo e kau ngāue 'oku ou kole fakamolemole atu mālō 'aupito 'Eiki Sea.

Fokotu'u ke fakalahi vouti Fale Alea 'aki 300000 ki he ngāue fakamitia 'a e Falé

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki fakamolemole pē he'eku toe fokoutua hake ko u fokoutua hake pē 'e Sea ke u fakamālō atu 'i he fakama'ala'ala mahino 'oku ke fai. Ka ko u fokotu'u atu mu'a Sea ke, ke tau tali mu'a ke hanga 'e he Minisitā Pa'anga 'o fakalahi mai 'a e vouti ko ē 'a e Feitu'u na ki he fo'i 'aitemi ko eni ko ē ki he fakamafola. Kapau 'e fakalahi mai 'aki ha 300000 ke fai 'aki 'a e fatongia ko eni he ko e fatongia ia 'oku mahu'inga. 'Oku ou 'oku ou pou pou lahi ki he me'a na'e me'a 'aki 'e he 'Eiki Nōpele 'o Tongatapu 'oku 'ikai ko ha *option* ia pē ko ha fili ke fai 'a e fakamafola ko eni. Ko e me'a ia 'oku pau ia ke fai he ko e fatongia tu'u pau pē ia 'o e Fale Alea ke 'ata kitu'a pea mo fai 'a e taliui kakato ki he kakai 'oku mo'oni pē ia 'oku tau fai 'a e ngaahi tālanga ka 'oku mahino pē foki ia ko 'etau tālanga koe'uhí ko e kakai.

Fokotu'u ki ha 1 miliona he ta'u fakapa'anga fo'ou ke fakamafola e Fale Alea

Ka ko u fokotu'u atu 'e au he 'aho ni pē 'e fēfē 'i he ta'u fakapa'anga pē ko 'eni ke 'omai mu'a 'e he Pule'anga 'Eiki Minisitā Pa'anga 'o fakalahi mai ho'o patiseti 'i he fika ko eni 'oku ou talanoa ki ai pē ko ha fika 'oku fe'ungá ka tau teuteu atu mu'a ki he ta'u fakapa'anga fo'ou ke fakakakato Sea 'a e fatongia ko eni ho Fale ...

<009>

Taimi: 1055 – 1100

Taniela Fusimālohi: ... ha me'a ngāue toe lelei ange ia. Ke 'oua te tau fakafalala kitautolu ia 'i he mitia. 'Oku mo'oni pe kinautolu ia 'oku nau tuli holo ke ma'u si'anau sēniti ke fakalele'aki 'enau ngāue. Ka ko e fatongia eni ia 'oku fai ki he kakai 'oku 'anautolu 'a e tukuhau 'oku tau 'i heni aí. Ke toe to'o mai pe ha pa'anga ia meí he tukuhau 'a e kakai, mai pe ia ke fai'aki e fatongia ko eni. He 'oku nau ako e me'a lahi pea 'oku tau feako'aki ai pea 'oku 'i ai e ngaahi me'a 'oku nau fokotu'u mai, ke fokotu'u ho Falé 'oku 'aonga ia ki he fakalalaka 'a e fonuá.

Ka ko u fokotu'u atu 'e au he 'ahó ni pe 'e fēfē ia ke fakalahi mai patiseti ke fai'aki e ngaahi ngāue fakamitia ho Falé. Ko ē kuo si'i fakafisinga'i mai 'a e kongá 'o mautolu koe'uhí he 'oku 'ikai ke 'ilo, ke mea'i 'e he kakai ia pe te nau 'ilo'i kinautolu. He 'oku 'ikai ke 'asi ha ngaahi tā pea lele atu ha ngaahi polokalama 'oku mau hā atu ai ke 'ilo 'e he kakai si'omau fofongá ke 'oua 'e pehe'i kinautolu he ngaahi. He ko e 'uhingá pe Sea ko e patiseti 'a e Feitu'una ki he me'a fakamitia 'oku fu'u si'isi'i ia.

Ko ho Falé 'ou ia 'oku tau'atāina mavahe ia meí he Pule'angá ke fai hono fatongia. Ka ko e anga ia e fokotu'u ko ē he 'aho ni pe 'e fēfē ke 'omai mu'a 'a e pa'anga ko eni ke faitotonu'aki

mo faipau. Kapau ‘oku tu’uaki atu ki ha letiō ke ne ma’u ha *contract* he me’a ko ení pea sai, ke ‘oua ‘e toe ‘i ai ha pehē ia ‘e ha’u pe ‘ikai ke ha’u.

Pea ko e ua ‘eku fokotu’ú ke tau teuteu atu mu’a ki he ta’u fakapa’anga fo’ou, mai ha 1 miliona ki ho’o patisetí ke fai’aki e fatongia. Fokotu’u ha me’a ngāue fakalelei’i, ko e ngaahi Fale Alea ‘o mulí ‘oku ‘ikai toe mate ia he *TV* mo e Letiō ‘ene lelé. Ko e fē pe taimi ‘oku lele aí ‘oku lele. Ka he ‘ikai ke tau nofo atu tautolu ‘o fakafalala holo ko e pehē ‘oku ‘ikai ke totongi. Ko e fatongia totonu pe eni ho Falé Sea, to’o mai ha pa’anga he pa’anga ‘oku tānaki he Falepa’angá. Ko e pa’anga pe ia e kakai ‘oku totongi tukuhaú he ‘oku nau faka’amu ke nau ngāue vāofi mo ho Falé ‘o fakafou mai he kau Fakafofonga ho Falé. Ko e fokotu’ú pe ia Sea.

Tevita Puloka: Sea

Eiki Sea: Tongatapu ‘Uluaki

Poupou lahi Tongatapu 1 ki he fokotu’u ‘Eua 11

Tevita Puloka: Tapu pea mo e Seá pehē ‘eku fakatapu ki he Hou’eiki Minisitā mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Nōpelé kae pehē ki he Hou’eiki Fakafofonga e kakaí. Sea ‘oku tau fakafeta’i pe mo tau fakamālō ‘oku tau a’usia e pongipongi ko eni. Hili ‘etau *half day* pe ‘aneafi makatu’unga ko hono ‘uhingá ko e me’a lahi na’e fai he fonuá ni ‘a ia ko e fe’auhi ‘akapulú.

Ko e ‘uluakí pe Sea ‘o hangē ko e fokotu’u ko eni kuo fakahoko mei ‘Eua 11. Kau e motu’á ni ia he poupou lahi ki ai ki he me’a kuo me’a mai’aki ‘e he ‘Eiki Nōpele ‘o Tongatapu pea pehē ki he ‘Eiki Nōpele ‘o ‘Euá. Pea ‘oku mo’oni ‘aupito pe ‘a e me’a ‘oku hanga atu ki ai ho Fale ‘Eiki mo e teu langa ‘o e Fale Alea fo’ou, na ko ha faingamālie ia ke fakafaingamālie’i ai e me’a ngāue ko iá mo ha va’a ngāue pehē. Ki hono fakamafoa ‘o e feme’a’aki ‘a e Falé ni mo e kakai ‘oku tau fengāue’aki ‘o ‘ikai ke tau toe fakafalala ‘i ha kakai kehe.

Poupou ke fakatokanga’i me’a na’e ‘ohake Tongatapu 8 fekau’aki mo e mahu’inga ke ‘ilo’i he kakai kau taki e fonua

Ko u fakamālō lahi atu foki ki he me’a ko eni na’e ‘ohake ‘e Tongatapu 8. Ko e mo’oni na’á ku lave’i pe he’eku toki sio hifo ‘i he ngaahi feme’a’aki ki he me’a na’e hoko ‘i he ‘uluaki tau ko ē mo *Canada*. ‘Oku ou tui lahi pe, pea ko u fakamālō au ko ena kuo ‘omi ‘e he ‘Eiki Minisitā ‘o e *MIA* ‘a e pui puitu’a e me’a na’e hokó. He na’á ku lele pe ‘o toe fakatalanoa ki he tu’unga mātu’a ‘a ē na’a nau tokanga’i ‘a Teufaiva ‘i he ‘aho ko iá ko e hā ko ā e me’a na’e hokó. Pea ko u tui lahi pe ‘oku mo’oni ‘aupito ‘aupito pe hangē ko e me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a Tongatapu 8. Ke fai hano fakatokanga’i, na’e ‘ilonga pe ia he’emau lele atu ‘aneafi, hangē na’e mata’i faka’ilonga fehu’i ‘a e polisi ia ‘i he taha ‘o e ‘Eiki Minisitā. ‘A ia ‘oku hangehangē na’e ‘ikai ke ne fu’u ‘ilo pau ‘e ia ‘o fakapapau’i. Ka na’e ‘i ai pe toe tokotaha na’á ne fakatokanga’i mai ‘o lava ke fakafaingamālie e *parking* kae pehē ki he hū ki lotó.

Ka ‘oku mo’oni ia Tongatapu 8, te tau kehekehe pē he ko Teufaiva foki ia ‘oku nau ‘ilo ‘e nautolu au. ‘Uluakí na’á ku ‘akapulu, uá ‘oku ‘i ai ‘eku timi ‘akapulu pea te u fa’itelihia pe au ha’aku ‘alu ki Teufaiva ‘oku ‘ilo ia meí he *kid* si’isi’i taha ki he lahi taha. Tau kehekehe pē, ko u tui lahi pe ‘e toe ‘i ai ha faingamālie ki he’eku ‘uhingá ki he toe ngaahi fe’auhi ‘i he kaha’ú ‘e lava ke fakatokanga’i ai e Feitu’u na.

Ka ko eni ‘oku fai e fe’auhi fuhu ‘i he mala’e va’inga ‘i Halaano he ‘aho Tokonaki. Mou me’a ange pea ‘oku mea’i pe ia ‘e he ‘Eiki Minisitā he ko e Palesiteni ia e Komiti Fuhú. ‘Oku lava mai e kau fuhu mei tu’apule’anga, ‘oku ‘i ai e motu’á ni te u talitali kimoutolu Hou’eiki ‘o kehe ia mei Teufaiva. ‘E ‘i ai e mātu’a ke ke ...

<010>

Taimi: 1100-1105

Tevita Puloka: ... me’a ange ke tau ho’o me’alelé makehe, kehekehe katoa mo Teufaiva ‘o a’u ‘ene kehé ‘e totongi ‘a Halaano ia ka ‘oku ta’etotongi foki ‘a Teufaiva ia. Ko ia ‘oku ou fakaafe’i atu ko hono ‘uhingá pea ‘oku fakamālō lahi atu au Sea ki he ‘Eiki Minisitā e *MIA* pea mo e ngāue lahi ‘ene komiti ke lava e fe’auhi fuhu ko eni ‘oku ‘amanaki ke kamata ‘apongipongi, Falaite pea fainolo ‘aho lahi ‘i he ‘aho Tokonaki. Ko u tui lahi pea ‘oku ou fakamālō lahi atu, Sea ko u lotu tatau au mo e fu’u kau lau afe ‘i Teufaiva ‘aneafi. Ko e huka ko ē ‘a Kolomotu’á ‘oku ‘osi tonu ke kau ia he ‘alu ko ē he *World Cup* he ‘Ikale Tahí. Leveleva e malanga mālō.

‘Eiki Sea: Kātaki pē ‘Eiki Minisitā Pa’anga ke ‘uluaki tuku ha faingamālie kia Tongatapu 10 ka ke toki tali mai ‘a e ngaahi tokanga e Hou’eiki.

Fakamālō’ia faingamālie ke kau atu ki hono mamata’i tau ‘Ikale Tahí

Kapelieli Lanumata: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tongá, fakamālō atu he faingamālie ‘oku ‘omi mo’oku. ‘Uluaki pē Sea ko u fie fakafofonga’i atu e fakamālō ki he ‘Eiki Palēmiá pea mo e Pule’angá ‘i he fakakaukau ma’ongo’onga ko ia na’e fakahoko ‘aneafi ‘i hono tuku mai ‘a e mala’e Teufaiva tukukehe ange pē ‘a e *grandstand* ke hū ta’etotongi e kakai ‘o e fonuá. Pea na’a tau matame’atoufeiva kotoa pē ‘i he laumālie na’e ma’u he kakai e fonuá ‘aneafi, nau vekeveke pea mo ‘enau poupou ki he maa’imoa ‘akapulú.

Makuku hoko he kau fakamaau ‘akapulú fakalotofonua

‘Eiki Sea ‘ikai ke mei lava he motu’á ni ‘anepō mohe, lahi e ngaahi me’a na’e ha’u ki he fakakaukau ‘a e motu’á ni ‘aneafi. Kamata pē pea mei he fakatau vakapuna ko eni ‘a e Lulutai pea na’e ‘i ai mo e me’a na’e hoko ‘i Teufaiva ‘aneafi. Lave’i he motu’á ni ia ‘oku te’eki ke mea’i ia he Feitu’u na pea tautautefito ki he ‘Eiki Minisitā ‘o e *MIA* pea mo e Hou’eiki Pule’anga. Ko e me’a ko eni na’e hoko pē mo ia ‘i he fuofua tau ko ia ‘a e ‘Ikale Tahí pea mo Kanata ‘i he Tu’apulelulu uike kuo’osi. Si’i ‘i ai e tu’unga mātu’a mei he kolo e Tama ko Pilinisi Kalaniuvalú na’a nau fakakaungatāmaki ‘i he *security*. Nau foki ange ‘aneefiafi mālō pē ‘enau hao mo’ui ange he na’e ‘i ai ‘a e makuku na’e fakahoko ‘i he tu’unga mātu’a ka ko e kau fakamaau ‘oku nau ‘i he malumalu ‘o e kautaha ‘akapulú pea mo e tu’unga mātu’a fakamaau ‘oku nau ‘i he malumalu ‘o e Potungāue *MIA* pe ko e ‘Eiki Minisitā ko eni ‘oku me’a heni he houa ko eni. Pea ‘oku ou fie fakalave ki ai he ‘e me’a tonu pē ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā.

Na’e hoko ‘a e palopalema ko eni ‘i he Tu’apulelulu uike kuo ‘;osi me’apango ‘i he kuonga maama ko eni ‘a e hake mai ‘a e lotu pea mo e akó ‘oku kei ‘i ai ha palopalema ‘oku pehē ‘oku hoko he fonuá ni. ‘O lave’i ia he ni’ihi ko e kau fakamaau pea mei tu’apule’anga mei he *IRB* ‘a e palopalema ko eni pea na’e toe hoko pē mo eni ‘Eiki Sea ‘aneafi. Pea ko u faka’amu ke ‘ohake e ‘isiu ko eni he ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘aupito ke mea’i he Feitu’u na pea tautautefito

ki he Hou'eiki Pule'angá 'a e palopalema ko ení. 'Oku ki'i maa'uloloa 'ene hokó pea 'e hoko ai ha palopalema he kaha'ú 'o kapau he 'ikai ke fai ha ngāue ki ai 'e 'Eiki Sea.

Na'e ma'u faingamālie 'a e motu'á ni he uike kuo'osí pea u toe lele atu pē 'aneafi 'o kaungā pou pou hangē pē ko e taumu'a 'a e Feitu'u na Sea 'i he fatongia 'aneafi 'i he lele atu 'a e tu'unga matu'a ni, 'oku 'oatu 'a e pou pou kakato ki he maa'imoa 'akapulú. Ko e lele atu e motu'á ni ia 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha *parking* ia. Hū atu ai pē au he fu'u lalo mango 'i he tulikí, 'ai ai pea u ha'u au 'oku, *gate* pē ko ē na'e taupotu taha mai kiate aú hū atu ai pe au ia ai. Ko e me'a 'oku mahu'inga'ia ai e motu'á ni 'e Tongatapu 8 pea mo Niua 17 ke 'oua te tau *demand* e ngaahi *privilege* pehē. Ko 'etau fakamālō pē he faingamālié ko e feitu'u pē 'oku tau ala hū atu ai, hū atu ai pe ko 'etau toe 'ai *parking* ai ke uma'aki. Ko e koloa pē hangē ko e me'a 'oku lave ki ai 'a e 'Eiki Minisitā 'o e *MLA*, ko e koloa pē 'oku ma'u ha'atau tikite ta'etotongi he ko 'Asitelēlia mo Nu'usila mo me'a ko e 300 pē ki he 400 pea ko u fakamālō atu 'i he ma'u faingamālie Sea. Mālō 'aupito.

Vaea Taione: Fakatonutonu pē 'aku ia Sea ki he, ko u fakamālō pē au ia kia Tongatapu 10 Sea. Ko u tui lahi pē Tongatapu 10 kapau te ke toe me'a atu ki ha ngaahi feitu'u kehe, 'oku 'ikai ko e 'uhinga pe eni ia ki Teufaiva, ngaahi feitu'u kehe eni ia he kaha'ú ho'o 'i hení ho'o me'a hení, ko u tui te ke ...

<002>

Taimi: 1105-1110

Vaea Taione: ke a'usia pē me'a tatau pē, 'uhinga 'ikai ke toe fie me'a koe ia ki ha fakaafe 'e fai mai, mālō.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Tali fiemālie Pule'anga fai ha sio mo ha talanoa ki hano fakalahi vouti Fale Alea ke 'inasi kakai he ngaahi feme'a'akí

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu Sea, fakatapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Pea mālō 'a e laumālie lelei ki he pongipongi ni.

'Oku ou tu'u hake pē Sea koe'uhi pē ko e ngaahi tālanga 'oku fakahoko 'i he Fale ni, hangē ko e fokotu'u na'e fai 'e 'Eua 11, 'oku ou tui ko e me'a mahu'inga ia, 'oku mahu'inga'ia ai 'a e Fale pea pehē foki ki he kakai 'o e fonua. 'Oku mahino pē ko e fai 'a e tokanga ki ai, pea 'oku tau tui tatau pē ko e ...'Oku 'ikai ke 'i ai hano fakasi'isi'i hano mahu'inga, ke tuku atu ke 'inasi 'o e kakai 'o e fonua he ngaahi fakamatala, mo e ngaahi feme'a'aki 'i he Fale Alea 'o Tonga.

Pea 'oku ou tui pē Sea 'oku ke mea'i pē ko e, 'oku 'i ai pē founa te tau fakahoko'aki 'a e ngāue ko ia pea 'e lava pē ia ke tuku mai pē ki he Potungāue Pa'anga mo e 'Ofisi 'o e Feitu'u na ke fai 'a e sio ki ai mo e fai pē ha talanoa ki ha founa 'e fakahoko 'aki, mo e taimi mo e lahi e ngāue 'e fiema'u ki ai, pea mo hono mahu'inga, koe'uhi pē ke maau mo kakato. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki 'oku toe me'a 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga 'oku loto lelei pē ki he fokotu'u 'a Tongatapu, 'a 'Eua 11, 'a ia 'oku 'i ai pē 'amanaki lelei 'a e 'ofisi ki he fakakakato 'a e ngaahi ngāue ko ia.

Palani Fale Alea ke ngāue’aki me’angāue lolotongá ke fakaa’u feme’a’akí ki he kakai

Ko e me’a pē ‘e taha ki he letiō Hou’eiki na’a ku ‘osi kole ange pē ki he Tokoni Kalake, ‘oku faingamālie pē ke tuku atu ‘a e feme’a’aki *online*, ‘a ia ko e le’o ‘ata’atā pē, ‘e malava pē ke ‘i ai ha *link* ‘i he *website* ko ē ‘a e Fale Alea ke *access* ki ai ha taha pē ‘oku fie fanongo mai ki he taimi ko ē ‘oku fai ai ‘a e feme’a’aki, pehē foki mo e feinga ki he, ke tau ngāue’aki ‘a e *face book* ko eni ‘a e Fale Alea, na’a lava pē ke ‘i ai mo ha *stream* ki he le’o ‘ata’atā pē.

Ngaahi pole ke fakatokanga’i he ngāue’aki me’angāue fakamafola hangatonu feme’a’aki Fale Alea

Ko e me’a pē ‘e taha ke mou tokanga ki ai Hou’eiki koe’uhi ko e malu ko eni ‘a e feme’a’aki, ‘oku ‘i ai pē taimi ‘oku fiema’u ke fakalelei’i pea fakatonutonu ‘a e ngaahi feme’a’aki ko eni ‘i Fale, ko e founa ko ē ‘oku fa’a ngāue ‘aki ‘e muli ‘oku fa’a ‘i ai ‘a e *delay*, ‘aki ‘a e miniti ‘e 5 pē fiha, koe’uhi kapau ‘oku fakatonutonu ‘e he Sea ha me’a ‘e malava pē ia ke to’o ia kimu’a pea tuku atu ko ē kitu’a. Mou mea’i pē foki na’e ‘i ai ‘a e feme’a’aki ‘i Fale ni na’e liliu ia, mahalo ko e me’a ‘a Tongatapu 8, na’e, mahalo na’e houa pē ‘e 1 pea nau liliu mai ‘enautolu ‘ene me’a ‘o hangē ko ē na’e kapekape ‘i Fale ni, ka ko e tukuaki’i ko ia ‘oku tau ‘osi fakapapau’i koe’uhí na’a tau ‘i heni pē ‘i Fale ni, pea na’e ‘osi *play* atu pē ‘i he *screen* ke mou me’a ki he’ene me’a totonu.

‘A ia ko e ngaahi pole ia ki he ‘ātakai ko eni ‘a e *broadcasting* pea mo e *live* ko ē he ‘aho ni, ‘oku malava pē ke ngāue hala ‘aki ‘e he ni’ihi ko eni ‘oku nau ma’u ‘a e taukei ke nau hanga ‘o liliu ho’omou feme’a’aki. ‘A ia ko e me’a pē ke tau tokanga ki ai ‘oku pelepelengesi, ka ko ‘eni ‘e fai pē ngāue ‘a e ‘Ofisi ‘o e Sea ke fakakakato ‘a e tuku atu ki tu’a ho’omou feme’a’aki ‘i he *internet*, koe’uhi ko e tafa’aki ko ia, ‘oku tau lava pē ‘o kamata ‘i he taimi ni, ka ko e fai ‘a e fengāue’aki pea mo e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ke fai ki ai hano fakapapau’i ‘oku ‘ikai pē ke tukunoa’i ‘e he kau *broadcasting* ke’i ai pē ha taha ‘i he ‘u letiō ‘oku totongi’i ‘i he ‘aho kotoa pē ‘oku fai ai ‘a e feme’a’aki.

Kau naunau fakamafolalea fo’ou he palani ngāue ki he Fale Alea fo’ou

Ko e hanga ko ē ki he kaha’u hangē ko e me’a na’e me’a mai ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele ko ē ‘a Tongatapu, ‘oku mou ‘osi mea’i pē ‘oku ‘i ai ‘a e palani ngāue pea ‘oku fokotu’utu’u ke langa ‘a e Fale Alea fo’ou, ‘i he palani ko eni ki he Fale Alea fo’ou ke ‘i ai ‘a e loki *media* pea mo e loki *press conference* pē ko ha *studio*, ‘oku fakataumu’a pē ia ke fakanaunau’i e Fale Alea fo’ou ke malava ‘a e ‘u me’a ko eni ‘oku mou faka’amu ki ai.

Ko e me’a ko ē ki he *recurrent budget* ke ne hanga ‘o fua ‘a e ngaahi totongi ko ia, ‘oku ou tui ‘e ha’u pē Fale fo’ou mo e patiseti fo’ou ke fakakakato pē ngaahi fatongia ko eni ‘o e Fale hangē ko e me’a ‘oku mou tokanga ki ai.

Māteni Tapueluelu: Sea.

‘Eiki Sea: Tongatapu 4.

Fokotu’u ke ‘ai ha *ID* faka-Fale Alea ‘a e kau Mēmipa

Māteni Tapueluelu: Sea ‘oku ou kole fakamolemole atu ‘i he toe tu’u tu’o 2 hake Sea, ka ko

e kole pē eni ia mo e fokotu'u atu na'a lava ke tokoni, ko hono 'uhinga ko e me'a 'oku tokanga ki ai 'a Tongatapu 8. Sea na'a lava mu'a ke 'i ai ha *ID* faka-Fale Alea 'a e kau Mēmipa, ke ngāue'aki ko e 'uhingá he 'oku mea'i ...

<005>

Taimi: 1110-1115

Mateni Tapueluelu: ...Hou'eiki ko e taimi pehe ni ko ē 'i Teufaiva 'oku fa'a ngāue'aki ke hū *ID* 'a e fānau ako. 'Oku 'i ai mo e *ID* fakafonua Sea 'e tokoni 'aupito ia, ko u kau au he poupou me'alelei ke 'oua te tau fu'u faofao'i e tūkunga 'oku tau 'i ai he taimi 'oku ngāue ai 'a e kau polisi. Ko e motu'a ni ia Sea feitu'u pe 'e tu'utu'uni ai e polisi 'oku ou fai pe 'e au 'enau tu'utu'uni, ka ko u tui 'e tokoni kiate kinautolu kapau 'e 'i ai ha'atau *ID* he 'oku 'ikai ke nau si'i hanga nautolu 'o 'ilo ko hai fua 'a hai, kau ai 'a e me'a ko eni. Na'e fai 'a e kole 'a e motu'a ni he kuohili Sea hangē ko eni ko e taimi ko ē huufi ai 'a e Fale Alea 'osi hoko eni ki he motu'a ni.

Mau lele mai foki he'emaui me'alele ko e me'alele *private* me'alele ia pea 'oku toe ha'u talamai ke takai hē takai hē pea 'oku te fiu kita he takai mo fakaongo mai pe fakaongo mai pe ki heni ko 'ene tu'uta pe hā'ele pea u foki ai pe au ia, 'uhinga 'oku 'osi tu'uta e hā'ele ia. 'I he to'o fatongia e Feitu'u na Sea na'e 'omai ai e fanga ki'i kaati ko ē huufi fakamuimui tohi'i ai ko e Mēmipa Fale Alea ko e oma he oma 'ete lele mai. Sea ko 'ete ha'u 'oku tokoni ia ki he faifatongia 'a e kau polisi 'oku nau hanga'o ko e motu'a Fakafofonga ē 'oku feinga ia ki loto pea 'oku 'ikai ke fiema'u ke te toe ha'u kita 'o tu'u 'o fakafekiki mo kē 'ikai ke sai ia ki he anga e 'imisi 'etau ngāue fiema'u ia ke tau anga fakatōkilalo motautolu 'oku tau nofo motautolu 'i he malumalu 'o e Lao mo e Tu'utu'uni 'a ē 'oku fai he kau polisi ka 'e tokoni kiate kinautolu ha'atau *ID* 'e lava pe 'o 'oatu ko e *ID* fakapapau'i 'aki ko e motu'a ni 'oku tuli atu ki Fale Alea mēmipa ai, lolotonga 'oku 'ikai ke 'i ai ha'atau *ID* ha fa'ahinga taha pe 'oku tupenu kote hekesi 'alu ia 'o talaange ko e Fakafofonga ia ta ko ē ko e Fakafofonga konifelenisi ia kae tuku'i atu ia ki he feitu'u 'o e Fakafofonga Fale Alea. Ka 'e tokoni e me'a ke 'i ai ha *ID* ko e fokotu'u atu pe ia ki he Feitu'u na Sea ke tokoni ki he si'i 'isiū 'oku 'ohake 'e Tongatapu 8 mālō Sea.

'Eiki Sea: Mālō Tongatapu 4. Ko e *ID* na'e talu pe hono tufa he taimi ko ē Koviti pehē foki ki he ngaahi *sticker* ko ē ki he ngaahi me'alele koe'uhí ko e fakatapatapu ka ko eni te u kole pe ki he Kalake ke fakakakato e me'a ko ia ke tokoni atu ki ho'omou ngāue me'a mai Tongatapu 6.

Dulcie Tei: Mālō Sea tapu mo e Sea tapu mo ho Fale 'Eiki kae faipe ki'i poupou atu ki he ongo 'isiu 'o e pongipongi ko eni. 'Uluakí pe koe'uhí ko e me'a ko eni kuo me'a ki ai fai e tālanga ki ai 'ohake 'e Tongatapu 8 koe'uhí ko e *ID*. Sea ko e anga e fakakaukau e finemotu'a ni koe'uhí 'oku 'ikai ke palopalema ia kiate au 'a e ngaahi feitu'u ke me'a ki ai 'a e Fale ni pea mo hono kau mēmipa.

Ka koe'uhí pe 'i he kuohili ko e husepāniti foki na'e 'i Fale ni, pea ma 'oku ma tokoua pe he 'aho ni pea mo 'Eiki Minisitā *Foreign Affairs* 'a e fefine 'i heni ka 'oku kei palopalema lahi pe kei tokolahi 'aupito 'aupito pe 'a e ni'ihi ia mahalo 'ikai ke nau tokanga mai nautolu ki he Fale pea mo e me'a 'oku hoko ai. 'Oku kei Minisitā pe nautolu ki hoku husepaniti pea kei fehu'ia pe 'eku 'alu atu 'a'aku ia pe ko hai au. Ma toko ua pe 'i Fale ni ka 'oku pehē 'a e anga 'a e tokanga poupou atu pe ki he ...'ai a ha la'itā talaange kuo tukuhifo 'a e Fakafofonga kuohili hangē ko eni ko Tongatapu 10 he 'aho ni ko eni fo'ou 'ai ha ngaahi la'i'ata ko u poupou atu ke faka'ilo ki he fonua ha founa 'a e kau mēmipa lolotonga mo e *current* pehē pe hangē pe 'oku

ke 'osi me'a ki ai 'a e mahu'inga 'o e fakamafola ko e 'uhinga pe ko e 'isiū na'e hoko ke hangatonu pe 'a hono tukuatu pea 'ikai ke toe fai ha ngāue ki ai ki hano liliu.

'Oku ou pou pou lahi atu ki he fanongo e fonua ki he fakalea na'e 'omi pe mei hē ko e ngaahi tau'olunga neongo 'oku tau tau tau'olunga he ngaahi tafa'aki kehekehe ka ko e mei Fale Alea ni 'io 'oku fiema'u ia ke fanongoa he kakai hotau ngaahi le'o pehē 'a e pou pou ki he ngaahi 'isiū 'o e pongipongi ko eni mālō.

'Eiki Sea : 'Eiki Minisitā Fonua.

Pou pou ke totongi Fale Alea fakamole ki he fakamafola e feme'a'aki 'a e Falé

'Eiki Minisitā Fonua : Tapu pe mo e Feitu'u na 'Eiki Sea mālō 'aupito e ma'u faingamālie ma'a e motu'a ni pou pou pe ki he fai e feme'a'aki. 'Oku ou pou pou ke totongi 'e he Fale Alea 'a e letiō kae 'ofa mai ā 'a e kau Fakafofonga 'o malanga ho 'asenita houa 'e taha ko eni ko e me'anoa'ia pe...

<007>

Taimi: 1115-1120

'Eiki Minisitā Fonua : .. mole ai e pa'anga 'a e Pule'anga kuo teuteu ai 'a e fale'i faka-Fale Alea ko ia hono teuteu'i 'o e kau Fakafofonga ke nau ō mai, ke nau me'a mai, 'isa 'o malanga he tu'utu'uni 'a e Feitu'ú na 'o e Tohi Tu'utu'uni he 'uhinga 'o e 'asenita. Kae 'oua te tau fakamoleki noa'ia e pa'anga he'etau 'ai'ai loto ke fanongo e kakai ko e hā e me'a 'oku tau lava kae tuku e 'asenita 'a e Feitu'ú na pea mo e taimi 'o e Fale Alea ho'o taimi tēpile. Houa 'e 1 ko eni tau nofo pē tautolu ke kumi langilangi mo e 'ai ke fanongo mai e kakai ki hotau le'o he taimi 'oku fai ai e Fale Alea. Mole e pa'anga. Ko 'Aositelēlia ko e ABC pē 'oku ne fakamafola pea ko e *broadcasting* ia 'a e Pule'anga ki he *public*. 'Oku 'ikai totongi ia 'e he Fale Alea 'o 'Aositelelia ia ha letiō. Mahalo mo Nu'usila 'oku pehē. Ka kiate au 'oku tonu ke malu'i pē 'e he Fale ni 'a e mahu'inga 'a e totonu 'a e *Media* 'oku tau 'oatu 'a e ngaahi me'a fakangāue kotoa ke nau o mai 'o fakamafola ka ko u tui ko e Letiō Tonga 'oku tonu ke 'i heni ke fai e 'u ngāue he 'uhinga 'o e fatongia 'o e Pule'anga. Pea ka faifai ange kuo 'i ai ha taimi kuo tali ha vouti ki ai Sea, ko u kole fakamaatoato ki he kau Fakafofonga ke nau me'a mai 'o malanga mu'a 'i he 'uhinga 'o e 'asenita. Ko e 'osi pē houa 'e 1 ko eni 'isa 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e lava. Fakamolemole atu Sea ka ko u pou pou atu ki he fokotu'u. Mālō.

'Eiki Sea : 'Eiki Nōpele Vava'u me'a mai.

Lord Tu'ilakepa : Sea, mālō e laumālie tapu pē mo e Feitu'ú na kae 'uma'a e Fale 'Eiki ni. Kei taimi pē pē 'oku tau lele hokohoko pē ki he 12:00 pē ...

'Eiki Sea : 'Oku 'i ai e fakataha makehe ia he 11:00 pea ko 'etau Tu'utu'uni ke tau mālōlō he 11.00.

Lord Tu'ilkepa : Mālō Sea.

'Eiki Sea : Hou'eiki kole atu ke tau mālōlō.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<008>

Taimi: 1140-1150

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Tokoni Sea 'o e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Tokoni Sea 'o e Fale Alea, Lord Havea Tu'iha'angana ki hono me'a'anga)

'Eiki Tokoni Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki me'a mai e 'Eiki Sea ki'i, 'i ai e ki'i fatongia ka ko eni 'oku me'a mai ke hoko atu e ngāue 'a e Fale Alea ki he Komiti Kakato. Liliu e Fale Alea 'o Komiti Kakato.

(Pea na'e liliu 'o Komiti Kakato pea me'a hake ai pē 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato, Lord Tu'ilakepa ki hono me'a'anga)

Me'a Sea Komiti Kakato

Sea Komiti Kakato: Tapu ki he 'Otua Mafimafi hotau Lotolotonga. Fakatapu atu ki he Minisitā Fonua kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā tapu atu ki he Tama Pilinisi kae 'uma'ā e Hou'eiki 'o e fonua fakatapu atu ki he kau Fakafofonga Kakai kau ngāue kae 'uma'ā e kakai 'o e fonua 'oku nau me'a mai he ope. Hou'eiki 'ikai ke u toe fakalōloa mo'oni 'aupito 'aupito e me'a na'e me'a ki ai 'aneuhu 'a e Minisitā Fonua fo'i houa 'e taha 'aneuhu meimei nofo pē tokanga, he *media* ka ko u tui 'oku 'i ai e ngāue mahu'inga 'aupito 'aupito 'oku 'i he malumalu 'o e Komiti Kakato pea ko u tui te tau hoko atu ki ai.

Lipooti Fika 1/2023 Komiti Tu'uma'u ki he Lao, Komiti Ngoue mo e Toutaí

Fakamālō atu ki he Fakafofonga Fika 1 koe'uhí ko ia na'e to'o fatongia mai 'aneafi koe'uhí ko e motu'a ni na'e ki'i fokoutua ka ko u fakamālō atu he to'o fatongia kuo lava 'o fakahoko. Ko u pehē Hou'eiki tuku atu ka moutolu ke mou me'a mai fekau'aki eni pea mo e Lipooti Fika 1/2023 'o e Komiti Tu'uma'u ki he Lao, Komiti Ngoue mo e Toutaí. Me'a mai. 'Io Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea mālō ho laumālie mo e pukepuke fatongia fakatapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato Sea kae tuku mu'a ke fakakakato atu mu'a 'a e 'a e me'a na'e tokanga ki ai 'a e motu'a ni 'i he houa 'aneafi Sea 'o fekau'aki pea mo e ngaahi Tu'utu'uni ki hono Pule'i 'o e Faama Iká Sea. Pea 'oku hā eni 'i he peesi 16 mo e peesi 17 'o e Tu'utu'uni Fakaangaanga ko ia pea u toki foki mai ki he Foomu 2 kātaki.

'A ia 'oku kau eni Sea ki he tohi kole ki he laiseni fakalalakaka faama iká. Pea na'e fehu'i pē he motu'a ni ko 'eku tokanga he 'oku hā ko e ko e kole ko ē ki he laiseni pehe ni 'oku fakahoko ia ki he ki he 'Eiki Minisitā. Pea na'a ku na'e ma'u he komiti 'a e fakamatala 'aneafi ko e 'uhinga hono liliu 'a ia 'oku liliu 'a e tu'utu'uni ke 'oua 'e fai 'a e kole ko eni ki he *CEO* liliu ia ki he Minisitā, 'Eiki Minisitā, pea ko e fakamatala 'oku 'omai ko hono 'uhinga ko e tu'utu'uni eni ko e tefito'i laó 'oku hā ia ai kuo pau ko e ko e kole ia 'oku fai ki he 'Eiki Minisitā pea ko e liliu ko eni ke hamonaise ke tatau 'a e tu'utu'uni pea mo e laó.

Sea ko e ko e me'a ia ko ē na'a ku kole 'e au ko e lao ko ia 'oku 'ikai ke 'asi ia ai ha ngaahi fakamatala tekini-kale kehe ke 'ave ki he 'Eiki Minisitā 'oku hā pē ia ai ko e ko e kole ko eni ke fakahoko ki he Minisitā ke ne *issue* 'a e laiseni ki he faama ika ko e tokanga 'a e motu'a ni 'oku hā ia 'i he kupu 6 'o e, kupu 6 kupu (2) kau ai mo e tolu 'o faai hifo ai ki lalo Sea.

'A ia ko e me'a 'oku ou tokanga ki ai ko e ngaahi fiema'u ko ē 'oku 'ave ki he 'Eiki Minisitā 'oku hā ia ki he motu'a ni ko e ngaahi fakamatala fakatekinikale 'e taau ia ke 'ave ki he *CEO* kau ai Sea 'a e kupu, kupu (2) (b) 'oku 'oatu fakataha 'a ia 'oku 'uhinga eni ki he tohi kole 'oatu fakataha mo e totongi kuo fakamahino 'i he Tēpile 2 'a ia 'oku 'uhinga eni ia 'oku 'ave pa'anga totongi ia ki he 'Eiki Minisitā pea na'e fai ki ai 'a e fokotu'u 'a e motu'a ni fēfē mu'a ke ke fakapapau'i ko e ngafa ia ko eni ko e ngafa ia e kau ngāue, *CEO* kae tukuange pē ki he 'Eiki Minisitā ke ne toki fai 'a e talí hono *issue* 'e Sea pea na'e kau ai 'a e kupu (3) fakahokohoko hifo ai ko e ngaahi fakamatala ko ē nau fiema'u ki he tohi kole laiseni hā he kupu (3) kotoa ia ko e 'ū me'a fakatekinikale ia. 'A ia 'i he anga e fakakaukau 'a e motu'a ni ko e ko e kau taukei ki ai ia e ni'ihiki ko ē 'oku tautonu ko ē 'i he 'i he ngāue ko e *CEO* mo 'ene kau ngāue hangē ko eni Sea kupu (3) kuo pau ke 'oatu fakataha ha tohi kole ki ha laiseni ...

<009>

Taimi: 1150 – 1155

Mateni Tapueluelu: ... fakalalakala faama ika mo e ngaahi tohi ko eni. 'A ia ko e 'ū me'a eni 'e fiema'u ke 'oatu fakataha. Ko ha tatau ha ma'u 'api fekau'aki, 'a ia ko e

Paula Piveni Piukala: Sea, ko u kole atu ke tau ki'i toloi atu mu'a ka tau hū atu 'o pou-pou'i pasipasi'i atu 'etau timi he 'oku nau kau he *float*.

Sea Komiti: Mou kātaki mou me'a hifo 'o fai 'etau ngāue ē he na'e ikai ke nau

Paula Piveni Piukala: hahaha

Sea Komiti: He na'e 'ikai ke nau talitali 'enautolu moutolu ho'omou me'a ki ai namou faka'ofa 'aupito 'aupito, mou me'a hifo. Fai 'etau ngāue

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea, ko e, pea ko e *b* ha Līpooti Fakafuofua 'o e Uesia ki ha 'Atakai pe ko e *EIA*. Laiseni pisinisi, 'a ia ko e ngaahi me'a fakatekinikale eni Sea. Kau ai hono palani malu fakaesino 'i he va'i ki he kalasi *b* mo e *c*. Ko e kalasi kehekehe 'o e va'i hono sivi pea ko e kole ko ē na'e fakahoko 'e he motu'a ni. Fēfē Sea ke fakapapau'i pe ā ko e pa'angá

Sea Komiti: Fika 7 ka 'okú ke fie me'a pe koe peá ke me'a ki ai ka mau hoko atu mautolu fakamolemole

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea

Mateni Tapueluelu: Ko e pa'angá Sea 'oku totongi pe ki he kau ngāue ka 'oku 'ikai ke 'ave hangatonu ki he Minisitā 'Eiki Sea. He ko e fakapilitāniá ia 'oku hā ia ai ko e *accompany*, 'a ia ko e 'ū tohi *apply* ko eni kuopau ke *accompany* pe 'ave fakataha mo e pa'angá. Pea ko e fokotu'u Sea mo e Hou'eiki, fēfē kapau 'e pehé ni. Ko e kupu 2 (b), Sea toki 'osi pe e lāunga 'a 8 ko e 'ikai ke tokanga'i lelei ia he 'akapulú ko ē kuo me'a atu ia ke

Vaea Taione: Poupou pe ki he ‘akapulú

Mateni Tapueluelu: Kaikehe Sea ko e fokotu’ú ‘oku pehé ni Hou’eiki, pe ‘e lava ‘o liliu ‘a e kupu 6 (2) (b) ‘o pehē; ‘oatu fakataha mo e tali totongi ‘o e totongi kuo fakamahino ‘i he tēpile 2. Ko e ki’i fokotu’u pe ia Sea

Sea Komiti: Peesi fiha, 17

Mateni Tapueluelu: Peesi 17 ‘Eiki Sea ‘i ‘olunga pē ... si’i (2)

Sea Komiti: Fakataha ‘a e totongi kuo fakamahinó ki he tēpile 2

Mateni Tapueluelu: Ko ia, ‘oatu fakataha mo e tali totongi ‘o e totongi pea hoko atu ai pe ia. Kuo fakamahino ‘i he tēpile 2 ‘a ia mahalo he fakapilitāniá ko e *receipt of the fee*. Ko e fokotu’u pe Sea pe ‘e laumālie lelei ki ai ‘a e Hou’eiki Kapinetí. Fakamolemole pe Sea

Sea Komiti: Ka ko e hā ko ā e fokotu’u ‘a e Feitu’una ki he liliú

Mateni Tapueluelu: ‘A ia ko e Kupu 6 (2b)

Sea Komiti: b

Mateni Tapueluelu: Ko ia, ‘oatu fakataha, ‘a ia ko hono lau lolotonga eni, ‘oatu fakataha mo e totongi kuo fakamahino ‘i he tēpile 2. Ko e fokotu’u atu ē fēfē ke tānaki atu eni ‘o liliu atu ‘o pehē, ‘oatu fakataha mo e tānaki atu tali totongi, ‘o e totongi kuo fakamahino ‘i he tēpile 2. ‘A ia ko e *receipt* leva ia ‘oku ‘avé Sea, ko u kole pe ki he Hou’eiki Minisitā ke nau laumālie lelei ki ai ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea

Sea Komiti: Me’a mai

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Tapu mo e Feitu’u na kae pehē ki he Hou’eiki Mēmipa e Komiti Kakató. ‘Eiki Sea ko e tu’u pe motu’á ni ‘o fakafofonga’i atu ‘a e ‘Eiki Minisitā Toutai Le’ole’ó, Minisitā Laó. ‘Oku lolotonga folau atu ki Vava’u ka ko e, ko e hangē pe ko e poini ko ē ‘oku fakahoko maí. Na’e taumu’a pe foki ‘a e ‘uhinga ia ko eni ke liliu meí he CEO ki he Minisitā ke ‘alu fakataha pea mo e lao. ‘A ia ko e Lao ko ē ‘a e *Aquaculture*, pe ko e Lao ko ē ki he Toutaí. ‘A ia ‘oku hā pe he kupu 13 ‘oku ‘asi ia ai ko e Minisitā ka ko e tu’utu’uní foki ia ko e CEO.

‘A ia na’e ‘uhingá pe ia ki ai pea ko e fokotu’u ko ē ‘oku ‘omai ‘e he Fakafofonga Fika 4 ko e ‘ai ke kole pe Sea ke ne toe fakama’ala’ala mai mu’a. Pe ko e hā e fokotu’ú he na’e ki’i longoa’a e *float* Sea ‘ikai ke u fu’u fanongo lelei, ‘ikai ke mau fu’u lava ‘o fanongo lelei atu Sea.

Fokotu’u tānaki atu ki he kupu 6(20) (b) Tu’utu’uni ki hono Pule’i Faama Ika

Mateni Tapueluelu: Mo’oni pe ‘Eiki Minisitā ia ‘e Sea, ko e *float* ko ena tau ‘akapulú, ki’i longoa’a mai pea ‘oku tau faka’apa’apa’i mo poupou pe ki ai. ‘E Hou’eiki ko e fokotu’u ia

na'e 'oatu ki he kupu 6 (2) (b) 'o e ngaahi Tu'utu'uni ki hono Pule'i 'o e Ffaama Iká peesi 17 ia, peesi 17. 'A ia 'oku pehē ...

<010>

Taimi: 1155-1200

Mateni Tapueluelu: ... kuo pau ko ha tohi kole ki he laiseni fakalalakaka faama iká ke: (a) Fakahoko 'o fakatatau mo e ngaahi tu'utu'uni 'i he laó pea 'oatu ia ki he, pea tamate'i e CEO kae hū e Minisitā ki he foomu taha 'o e tēpile 1 pea (b) ko e kupu eni 'oku fai atu ai e kolé Hou'eiki Minisitā. 'Oatu fakataha mo e tali totongi kuo fakamahino 'i he tēpile 2. Ko e fokotu'u 'oku 'oatú pe te mou laumālie lelei ke fakahā pē 'oatu fakataha mo e, tānaki atu **tali totongi 'o e totongi** kuo fakamahino 'i he tēpile 2. Ke mahino pē ko e totongi 'oku 'ave ia ki he *cashier* pea ko e la'i talitotongi pē 'oku 'omai ki he 'Eiki Minisitā. Ko e anga ia e fokotu'u atú 'e Sea.

Sea Komiti Kakato: Minisitā Pa'anga me'a mai.

Fakama'ala'ala ki he kupu 2(a) mo e (b) fekau'aki mo e founga ngāue

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatapu atu Sea, kae 'uma'ā fakatapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá, kae 'atā pē ke fai atu pē ha ki'i fakahoha'a ke tokoni atu pē koe'uhí ko e fokotu'u ko eni 'oku 'omai mei a Tongatapu 4 ke tānaki atu 'i he kupu (b). Mahalo ko e fakama'ala'ala atu pē ki he anga e fōtunga 'o e kupu 2(a) mo e (b) ko eni Sea. Ko e 'uhinga pe ia ki he taimi ko ē 'e 'oatu ai 'a e ngaahi, 'a e ngaahi pepa ngāue mo e ngaahi me'a ki he potungāué ke fakahoko 'aki 'enau ngāué pea 'e kau atu ai pē hono 'oatu 'a e totongi ko ē 'e fakahokó.

Ko e ki'i founga ngāue ko ia ko ē ki hono fakaikiiki hifo ko e hā e me'a 'e fai, ko e hā e 'ave kia hai, 'e tuku 'i fē senití. 'E toki 'alu hifo ia ki he me'a pē 'oku 'iloa fakangāue ko e *procedures* ki he founga ngāue ia 'e fakangaue'i 'aki 'a e fo'i kupu ko iá. Pea 'e kau ai pē hono, he 'oku hangē pē 'a e (b) ia hano ki'i vakai'i ke 'omai ai pē ko hono talí pē pea fakahoko 'a e totongi. Ko e totongi ē ia 'oku angamaheni 'aupito pē 'oku 'ave pe ia ki he tokotaha tauhi pa'anga 'i he potungāué pea 'oange mo e talitotongi 'oku hā ia 'i he lau pa'angá.

Ko e fokotu'u ko ē ke 'ai e totongi 'a e talitotongi 'i he kupu (b) 'oku hangē ia 'oku tau 'osi tali 'e he Minisitā ia 'i he kupu (a) hono fakahū atu 'a e foomu. Ka 'oku te'eki foki ke fakahoko e fo'i, ko e 'uluaki fakahoko fatongiá ia he (a) ko hono 'oatu pea 'oatu ki he Minisitā pea 'oku ne tali pea 'oku kau ai pē hono vakai'i mai pe 'oku 'ai mo e totongi pea 'e toki totongi ai hili hono talí. 'A ia ko 'eku 'uhinga pe ia na'a 'oatu e kau o atú ia 'o totongi 'i he totongi e senití pea o atu ia pea me'a Minisitā ia 'oku 'ikai ke, 'oku toe toloi pe 'oku 'ikai ke tali 'a e pepá ia koe'uhí 'oku 'ikai ke kakato.

Ka ko e 'uhingá pe ia Sea ko e fiema'u pē ke 'oatu ki ai mo e totongi ka ko hono fakaikiiki fakangāue 'i loto ngāue ki he founga 'oku fakahoko 'aki 'e malu pē hangē ko e hoha'a 'oku fakahoko mai 'e Tongatapu 14 'e Tongatapu 4 'i ha ngaahi founga ngāue pē 'e toki fokotu'u ia 'i he, fanga ki'i ngāue faka'ofisi 'o fokotu'u pe ia 'i he potungāué fakatatau ki he founga ngāue hono tānaki 'o e pa'anga e Pule'angá. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Fakafofonga Fika 4.

Lord Tu'ivakanō: Sea. Tapu pea mo e ...

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai ‘Eiki Nōpele Tongatapu.

Tokanga ke mahino fakalea e lao pea mo malu’i ‘a e Lao

Lord Tu’ivakanō: Feitu’u na Sea kae ‘uma’ā e Komiti Kakato. Sea ‘oku, ‘oku mahu’inga pē ‘a e liliu ko ení ke mahino ka ‘oku ‘i ai pē ‘a e tafa’aki ‘oku fai ‘a e tokanga ki ai, koe’uhí ko e ngaahi me’a na’e hoko ‘i he kuohilí. ‘Oku tonu pē ‘oku mahino pē ke mahino pē ko e talitotongí ‘e ‘oatu ki he Minisitā.

Ka ko e tafa’aki ‘e tahá ‘oku ‘i ai ‘a e tokanga ki ai ki he *CEO* koe’uhí he ko e ngaahi me’a, toki mahino pē foki ki he kau Siainá ‘oku nau to’oto’o atu e ngaahi fu’u kato pa’angá mo e me’á. ‘Oku lava lelei pē ke ‘ai pē ha fo’i talitotongi ia ke faka’ai he ‘oku ‘osi hoko e ngaahi me’a ko ení he Pule’angá ‘i he kuohilí. Mahalo ko e, mahalo ‘oku ‘ilo pē ‘e Tio mo me’a e taimi na’e fai ai e *redundant* mo e me’á na’e tuku e toko fíha mei he *Revenue* pehē pē ki he kau Kasitomú. Na’e uofulu tupu na’e tuku kitu’a ko e ngaahi ngāue fakapa’anga. Ka ko ‘eku tokanga pē ‘a’aku ia ‘e hao ai e Minisitā kae fēfē leva ko e ta’u lahi e ngāue mai ‘a e kau, ‘a e *CEO* ia ...

<002>

Taimi: 1200-1205

Lord Tu’ivakanō: ... ia mo e me’a ko eni, koe’uhi pē ke malu’i ‘a e pa’anga ‘a e Pule’anga, he ‘oku lahi pē ngaahi me’a ‘oku hoko, ka ko e mahalo ko e me’a pē ke fakafoki ke, ko e hā hono fakalea totonu ke ‘oua ‘e hoko ‘a e ngaahi me’a ko eni. Koe’uhi he te u ‘oatu pē ‘e au he na’e ‘osi hoko ‘a e ngaahi me’a ko eni.

Pea ko e totongi tukuhau ‘a e kakai. He ko ‘ene ala pē ko ē taha, ko e natula pē ‘o tautolu, tangata ‘oku fa’a pehē, tau angahala, te tau kei angahala pē, ka ko ‘enau ‘oatu ko ē ‘o ki’i lahilahi, kuo ha’u leva ‘a e ngaahi me’a kehekehe ia ki he ‘atamai. Pea fai leva ‘a e ngaahi me’a ‘oku nau maheni nautolu he ‘oku ta’u lahi ‘enau ngāue ‘i he me’a ko eni. Ka koe’uhi ko hono fakalea ‘e hao ‘a e Minisitā ia hē, sai ‘oku malu’i ia, kae fēfē leva ‘a e tama ko ē.

Sea mahalo ko e me’a pē ia te u, koe’uhi pē ke tokanga ki ai na’a lava ke fai ha ngāue fakalea koe’uhi ke toe ki’i malu ai ‘ene lao mo ‘ene ...

Sea Komiti Kakato: Mālō, ‘Eiki Nōpele. Tongatapu fika 4.

Māteni Tapueluelu: Sea, ‘oku ou fakamālō ki he ‘Eiki Nōpele ‘i he fakama’ala’ala pou pou ko ia Sea. Ko e ‘uhinga ia ko ia ‘o e fokotu’u Sea, ko hono ‘uhingá ko e angamahení ‘oku ‘ikai ke fa’a kau ‘a e Minisitā ia ‘i hono vete ‘a e ngaahi me’a ‘oku natula fakatekinikale, meimei ‘oku toki *brief* pē Minisitā ke ne hanga ‘o tali pē ta’etali ka ‘oku ‘ikai ke ‘ave hangatonu ki ai. Ko e kupu ko eni, kupu 6 ko e *apply* ko ē ki he Laiseni Fakalalakalaka Faama Ika, ‘oku ‘ave hangatonu ia ki he ‘Eiki Minisitā mo hono ngaahi naunau mo e totongi.

Pea ko e ‘uhinga ia Sea, ‘oku mo’oni ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘āsinga ai ‘ena, ‘etau natula’i hinga ngofua pea ko e mo’oni ‘oku ‘asinga ai ‘etau hinga ngofua mo e toe fokotu’u ‘a e lao ‘oku tau tu’u lavea ngofua ai, ‘Eiki Sea, ke tau tō ‘i ha ngaahi ‘ahi’ahi. Pea ‘oku tau ‘osi ‘ilo’i kotoa pē ‘a e natula mo e ngāue ki he tila ki he ngaahi konituleki pehē ni , ‘oku fonu ‘ahi’ahi ‘a e ‘ātakai pea ko e feinga eni ia ke malu’i ‘a e ‘Eiki Minisitā, ‘Eiki Sea, ‘e lava ‘e ha Minisitā ia ‘o *check* ‘a e *CEO*. Ko e’uhinga ia ‘oku fai atu ai ‘a e kole.

Ko e mo'oni pē ia 'Eiki Minisitā Pa'anga 'oku 'i ai 'a e founa ngāue, 'oku mea'i kotoa pē 'e he Hou'eiki tokolahi taha heni kuo nau 'osi a'u 'o fua fatongia 'i he Kapineti, ka ko e tu'u ko ē fofonga 'o e lao 'e pule ia 'i he *procedures* 'e pule 'a e me'a ia ko eni, 'e 'eke mai ia 'e he Minisitā ke 'oange 'a e me'a ia 'oku tohi'i 'i he lao 'oange 'a e ngaahi naunau, kau ai 'a e pa'anga, pea ko e 'uhinga ia 'oku fai atu ai 'a e fokotu'u 'e Sea.

'Oku ou kole pē 'a'aku ki he Hou'eiki Pule'anga Sea 'oku ki'i fakamātoato 'a e feinga 'oku fai atu, pea kapau ko honau loto pē Sea, 'oku tuku atu pē ki he 'oku 'ikai ke 'i heni 'a e 'Eiki Minisitā ia ha'ana 'a e potungāue ko eni, mo e 'Eiki Minisitā Lao. Ko e hā nai hono maumau 'Eiki Sea kapau 'e fakamahino pē ko e *receipt*, he ko e tu'u ko ē ko e 'oatu 'a e pa'anga ia ko e 'ave ia ke totongi. Ko e 'ave 'a e pa'anga ke totongi, 'a ia tatau pē ia mo e *receipt*. Ko e 'uhinga ia 'oku fakahoko atu 'e Hou'eiki Pule'anga, pē ko e hā ho'omou, ko e lao ko eni ko e lao pē 'e taha ki he fonua. Ko 'ene paasi pē eni ko 'ene 'alu 'o 'alu ai pē.

Tokanga pē 'oku totonu nai ke 'i ai ha ma'u mafai ke fakamo'oni he foomu potungāue

Sea, ka u taki pē 'a e tokanga, 'o a'u mai ki he peesi 36 Sea, ke fakakakato mu'a 'a e me'a na'e hoha'a ki ai 'a e motu'a ni 'i he foomu 2, ko e laiseni fakalalakaka eni ki he faama ika 'e 'Eiki Sea. Ko e kole fakama'ala'ala Sea pē ko e hā 'a e, pē 'oku totonu nai ke 'i ai ha tokotaha ma'u mafai 'e fakamo'oni 'i he foomu ko eni, mei he Potungāue.

'Oku 'i ai 'a e ngaahi foomu kehekehe 'i he ongo tu'utu'uni ko eni 'Eiki Sea, 'oku ha ai 'a e ni'ihi ma'u mafai 'oku nau fakamo'oni mai. Pea 'oku 'i ai 'a e ngaahi foomu ia 'oku hā ai ko e *Minister responsible for Fisheries*. Ko e *CEO*, ko e foomu ko eni 'oku ki'i kehe 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha ia 'e fakamo'oni mai ai pea ko 'eku fehu'i fakama'ala'ala pē 'a'aku ki he Hou'eiki Pule'anga, pē 'oku totonu nai Sea, 'i he foomu 2 ko eni, sio ko 'ene ngata ē 'e Hou'eiki ke mou me'a mai pē a'u pē ngaahi tu'unga makehe, pea ngata ia ai 'Eiki Sea. 'Ika ke mahino ia pē ko hai 'oku fakamo'oni, ka ko e *title*, Laiseni Fakalalakaka Faama Ika, pea 'oku tohi'i ai, fika 'o e laiseni foaki kia hai, ko e tu'asila, pea ko e kalasi 'o e laiseni, pea 'i he ...

<005>

Taimi: 1205-1210

Mateni Tapueluelu: .... fika 5 'oku tohi'i ia ai "kuo pau ke laiseni ke 'oua na'a ala 'o hiki ki ha taha" Mahalo ko e laiseni ko eni 'oku 'uhinga 'oku *non-transferable* pea ko 'eku 'uhinga pe Sea ke fakapapau'i 'oku kakato 'a e ngaahi foomu pehe ni na'a 'osi ange pea *photocopy* ha ni'ihi ia laiseni 'o 'ave pehē pe 'oku 'ikai ha taha 'e fakamo'oni pe sitapa. Ko e kole pe ke fakama'ala'ala mai 'Eiki Sea mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea tapu mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. 'Oku tali pe ia 'e he Pule'anga kae pehē ki he kau ngāue ko eni. Ko e ki'i fehalaaki pe ia 'i hono toutou *draft* ko ena 'a e fe'ave'aki 'a e ...ka 'oku 'i ai 'a e laine 'oku totonu hangē ko e me'a 'oku hoha'a ki ai 'a Tongatapu 4 ke fai ai e fakamo'oni ka te mau tali pe ke fakahū e laine ko ia ke fakapapau'i 'a e hingoa ko ē 'oku fakamo'oni ai Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: 'E lava 'Eiki Minisitā 'o fai mo 'ai mai e me'a ko ia ko e Lao eni ke fakapapau'i kae 'oua te ke me'a mai pe he taimi ni 'oku mou tali pea tuku pehē'i pea ko e hā leva e me'a 'e fai?

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Io Sea ‘e ngāue atu ‘a e kau ngāue mo e Kalake ke fakahuu’i pe ia kapau ‘e lava ‘o fakahuu’i pe ia he taimi ni.

Sea Komiti Kakato: ‘Io ko e hā leva e me’a te mou fakahū mai? Faka’apa’apa atu mei he ‘Eiki Minisitā Fonua?

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Io ‘Eiki Sea kātaki pe ko e fakamo’oni ai ‘a e *CEO* kae ‘ai pe fo’i laine pea *CEO* ‘a e Potungāue Toutai.

Sea Komiti Kakato: ‘E Hou’eiki mou fakatokanga’i e ki’i fo’i me’a ko ē ‘oku mahino mai ‘oku fakapalanisi leva ‘ave ki he Minisitā. Ko e taimi ko ē ‘e ‘omai ke lesisita ko e *CEO* leva ia te ne ‘ilo lelei ‘a e totongi pea fakamo’oni ai pea mahino leva ko e fou mai mei he Minisitā. ‘Oku ‘i ai e konga heni koe’uhí pē ko e fakatokanga’i he kau Mēmipa ‘Eiki Minisitā ‘a e tu’unga ‘oku totonu ke malu’i ‘a e Minisitā ke ‘oua na’a ‘i ai ha *corruption* ‘e hoko ‘i hono fatongia, ka ‘i he me’a mai ‘a e Feitu’u na mou tali lelei ia Hou’eiki? Ko hono ‘ave ko ē ki he Minisitā ‘osi ‘e fakafoki mai ki he *CEO* ‘o toki fakamo’oni e *CEO* pea toki foaki e laiseni.

Mateni Tapueluelu: Ko ia Sea, ko u fakamālō pe au.

Sea Komiti Kakato: ‘I ai ha pou pou ki ai?

Lord Nuku: Sea tuku mai mu’a ha’amau ki’i faingamālie.

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai.

Tokanga ke ‘oua lava laiseni ‘o liliu ‘i he kupu 6(1)

Lord Nuku: Sea ko e kupu ko ē ‘oku fai ki ai e hoha’a ko eni kupu ko ē na’e hoha’a pe ki ai e Fakafofonga ‘a eni ‘ko eni ‘oku ‘i ai ‘a e foaki ‘a ē ko ē ‘oku liliu ko e kupu 6(1) ‘oku ‘i ai ‘a e tēpile ai ko e tēpile 1, pea ‘oku ‘oatu leva fakataha pea mo e totongi ‘oku fakamahino he tēpile 2. ‘A ia ko e ongo tēpile kehekehe ai ‘e ua. Ko e fakatatau ko ē ki he Lao ko ē na’e ‘omai ko ē mei he ‘Eiki Minisitā kuo pau ke hanga ‘e he Minisitā ‘o fakahoko ‘a e fo’i foaki ko eni. Ko e totongi ‘oku ‘alu ia he tēpile 2 ‘a ia ‘oku ‘ikai ke fu’u mahino kiate au ‘ena faikehekehe ko ē tēpile 1 pea mo e tēpile 2.

Pea mo e me’a ‘e taha, ‘a ia ko e tēpile 1 ia ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e hoha’a. ‘Oku ou tui au ‘oku tonu pe ‘a e Kupu ia ko eni ‘o fakatatau ki he konga ‘o e Lao ‘a ē na’e ‘omai ko ē ‘anenaī. Na’e ‘omai e Lao ko e Minisitā ‘oku ne fai e foaki ko eni. ‘A ia ko e ongo tēpile ko e A foaki ai ko e 2 tēpile 2 ‘oku ‘asi ai ‘a e totongi. ‘A ia ko e ‘ū naunau ko ē ‘a e totongi ‘e fou ia ‘i he b 6(b). Pea na’e ‘i ai mo e me’a ‘e taha, kaiekehe kae toki fakamahino mai mu’a mei hē.

‘Oku ‘i ai e me’a ‘e taha ia fo’i konga ko eni na’e ‘omai ‘anenai heni ‘e he Fakafofonga ke ‘oua ‘e lava e laiseni ‘o liliu, ko u pehē ko e kupu pelepelengesi taha ia ‘o e laiseni ko eni ke ‘oua ‘e lava e *corruption* ke ‘oua lava ‘o *transfer* e laiseni ko eni ki ha fa’ahinga kole laiseni, fakapapau’i ko hai na’e foaki ki ai ‘a e laiseni ‘oku tu’uma’u pe tokotaha ko ia Sea, he ko e me’a ko eni ‘Eiki Sea kuo ‘osi hoko, ‘osi hoko ia he potungāue ‘i he ngaahi laiseni, ka ‘oku mahu’inga ‘aupito ki he kupu ko ē Fakafofonga na’a ke ‘omai ‘enanai ko ē ke ‘oua ‘e lava e laiseni ‘o liliu, he koe’uhí he ko e taimi ko ē ‘oku ...

Sea Komiti Kakato: Foomu 2 Kupu 5.

Lord Nuku: Ko ia

Sea Komiti Kakato: Tēpile 2.

Lord Nuku: Ko ia, ko e kongā ko ia Sea ‘oku kau ia ‘i he kongā mahu‘inga ‘aupito ‘o e foakí ‘o e laiseni...

<007>

Taimi: 1210 – 1215

Lord Nuku: ... Ke ‘oua ‘e lava ‘o pisinisi’aki, ko hai ko ē na’á ne kole e laisení pea mahino ko nautolu ‘oku nau hanga ‘o fai e fo’i ngāue ko ení. Ko e taimi ko ē ‘oku tu’u ai ke faingofua hono liliu e laisení. ‘E ala hiki pe e laiseni ko ení ‘o fetongi ki ha taha fakapisinisi. ‘A ia ‘oku mole leva e taumu’a ko ē na’e fa’u ai e lao ko ení.

Fokotu’u tonu pe tu’unga ‘i ai ‘a e Tu’utu’uni he taimi ni

Ko e ‘uhinga ia ko ē kuo pau ke laisení ke ‘oua na’a ala hiki ki ha taha kehe. Ko hai pe na’á ne hanga ‘o kolé, ko ia pe te ne fai e ngāue ko iá. Ko u tui mahalo ‘Eiki Sea kapau ‘e hanga ‘e he tokotaha ko ení ‘o ‘omai hano hoa ngāue ke na ngāue. Ko u tui mahalo ‘e kei sai ange pe ia ‘i hano liliu. Ko ia ko u pehē ai ‘oku tonu pe ‘a e me’a ko eni ko ē ‘oku ‘omai ko ē ‘e he potungāué he taimi ní Sea.

‘I he fakakaukau ko ē ‘a e motu’á ni ‘o fakatatau, ‘oku mea’i pe ‘e he Feitu’u na ko e Feitu’u na na’á ke Minisitā Toutai mo e Ngoue. Na’e ‘i ai pe fanga ki’i fili na’e mono atu kae hao foki e Feitu’u na ia koe’uhí ko e lakanga mā’olunga e lotú. Pea ‘oku tonu ma’u pe ke fili pehē ma’u pe ngaahi me’á. Pea ko e me’a ia ‘oku ou pou pou atu au ia Sea ko e lao ko ení ko hono fulihi tu’o ua mai eni mahalo pe tu’o 3, ‘okú ke mea’i pe.

Pea ‘oku kau e fo’i kongā 5 ‘i he kongā pelepelengesi taha ia ‘o e lao ko ení ke ‘oua ‘e lava ha taha ‘o kole e laisení pea ne fakatau pa’anga. ‘A ia ‘oku mole leva hono taumu’á Sea, ‘a ia ko e me’a ia ko u pou pou atu ki he lao ko ení. Ko u tui ‘oku tonu pe me’a ko eni ‘oku ‘omai, fakatatau ki he taimi na’á ke me’a ai ai. Ko e anga ia ‘eku pou pou atu ki he laó ni Sea. Mālō ‘aupito.

Sea Komiti: Mālō ‘Eiki Nōpele ‘Eua, me’a ‘okú ke mea’i lelei e fo’i laó ni. Ko e talu eni ‘ene toloi ho’o ngāue e Feitu’una pea mo e Tokoni Palēmiá pea ‘oku kei tolonga mai e fo’i lao ko ení. Ka ko hono toki ‘omai eni ke fai ha feme’a’aki ki ai.

‘E Hou’eiki mou loto pe ki he fokotu’u na’e ‘omai ‘e he Tongatapu 4. Ki he fakamo’oni mai e CEO he tēpile 2. Ko e tēpile 1, ko e kolé, foomu kole ‘uluakí. Ko e kole ia ‘a e tokotaha ma’u laisení. Kapau te ke me’a hifo pe ki ai, ‘a eni ko ē na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘Euá ki he fakaiku mo e hingoa. ‘A ia ki he faama fakalakalaka ē, ko ‘ene fakakakato pe ko iá pea fakamo’oni mai leva ‘i lalo ‘a e tokotaha ko ē ‘oku ‘i ai ‘ene tohi kolé. ‘Oku ‘asi pe he foomu ‘uluakí, he tēpile ‘uluakí. Tēpile uá, ‘oku tokanga ki ai ‘a e Fakafofonga Fika 4. ‘Oku ‘ikai ke ‘osi eni ke foakí, ko hai te ne foakí, mahino mai leva ko e CEO te ne foakí.

‘A ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fa’ahinga *corruption* ia ai he ‘oku mahino ke ‘omai ki he CEO. He ‘oku ‘ikai ha totonu ia ke foakí ‘e he Minisitā. Fai pe ‘ū ngāué ia ‘ai e laisení ‘e he Minisitā, hono ‘oatu ki ai ke ne mea’i. Kae CEO te ne fakakakato e me’a ko iá.

Tevita Puloka: Sea, ko ‘eku ‘uhingá pe ‘aku ke hangē ko ená, ‘a ia ‘oku mahino ko e *CEO* ‘oku fakamo’oni he foomú ka ‘oku ‘ikai ‘uhinga ia ko e *CEO* ‘okú ne foaki e laisení. ‘Oku kei ‘alu pe ia ki he ‘Eiki Minisitā. Ko ‘eku ‘uhinga pe ‘aku ia ke fakamahino angé. He ko eni kuo fakamahino mai meí he ‘Eiki Minisitā mo e kau ‘ofisá. Ko e me’a ko ena na’e puli he foomú ko ena ‘e toki ‘ai hono ki’i laine totitoti pea *CEO*

Sea Komiti: Ke me’a hifo ki he Kupu 6 ‘o e laó fakamolemole Fakafofonga. Na’e toki ‘osi me’a ki ai ‘a e Tongatapu 4 ki ai. ‘I ai mo e fanga ki’i me’a fakatekinikale ki ai ko e Minisitā ‘oku ‘i ai e mafai ko ē ke ne ‘ai e laisení. Ko hono foaki ko ē laisení ‘e fakamo’oni ki ai ‘e fakamo’oni ‘a e *CEO* ia.

Tevita Puloka: Mālō

Sea Komiti: Mālō

Paula Piveni Piukala: Sea, Sea

Sea Komiti: Me’a Tongatapu 7

Paula Piveni Piukala: Ko e *original* foki e fo’i lao ko ení, na’e fokotu’u mai meí he potungāué ke ‘ave ki he *CEO* ‘a e tohi kole laisení. Ko e makatu’unga na’e ‘omai ‘e he Sea Komiti Laó. Koe’uhi ko e tefito’i laó ‘oku ‘i he Minisitā ia ‘okú ne fakamafai’i. Ko e taukave ko ē ko e na’e fai ‘e Tongatapu 4 pea ‘oku tui ki ai e motu’á ni. Koe’uhi ko e natula ‘o e laiseni ko ení ‘oku fakatekinikale. ‘Oku maheni ange pe *CEO* pea mo e naunau e ngāue ko ení. ‘I he’ene tu’u pehē ‘oku ou tui ange au ke foki pe ‘a e kupu 2 (a) ki he *CEO* kae kole mu’a ki he Pule’angá ke fakahū mai. Ke fakahū mai ha fakalelei ...

<010>

Taimi : 1215-1220

Paula Piveni Piukala : ... ha fakalelei ki he tefito’i Lao pea ko e fakamo’oni he laiseni fakamo’oni ai e Minisitā. Pea ‘oku pehé ni e anga e fakakaukau. Ke fou mai e fakatekinikale *approve* ‘e he *CEO* pea toki *sign* faka’osi ki ai e Minisitā . Fo’i *sign* pē fo’i kongá pē ia ‘oku ne hanga ko e ‘uhinga ke *make sure* ko e taimi ko ia te tau ‘alu ai ki falehopo. Ko ‘eku ‘uhinga ko ē ko ē ko e lí ko ē e maea lalo he me’a ko e lao. “Oku totonu ke mahino ‘i he lao ko eni, ngaahi *offenses*. Hangē ko e me’a na’e hoha’a ki ai ‘a e’Eua Fakafofonga ‘Eua Nōpele kapau leva ‘e hiki ‘a e laiseni ki ha taha ta’efakalao, ko e hā ‘a e ngaahi naunau ‘oku ‘alu mo ia. Ko e hā ‘a e fo’i *process* ‘oku fakafononga ai ‘a e lao ko ia. ‘A ia ko ‘eku fakakaukau ‘e Sea ‘e mahino pē ‘oku ‘ikai ke lau ia ‘e he Kapineti ‘enau Lao pea toki fakahū mai. He ko ‘aneafi talamai tuku ke nau toe ō ‘o keli takai, a’u mai ki he ‘aho ni ‘oku te’eki ai ke ‘omai ha fo’i me’a ia ke ne hanga...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki : ‘E Sea ki’i fakatonutonu atu Sea ‘a e fa’ahinga tukuaki’i ko eni ‘oku toutou fai ko eni ‘e he Fakafofonga. ‘Oku ‘i ai ‘a e Kōmiti Lao ‘a e Pule’anga pea ‘oku lau pē Lao pea ‘omai pea ‘oku ‘ikai ko ha ‘Otua e Kōmiti ia ke nau ‘afio’i e me’a kotoa pē ka ‘oku ai ha ki’i fehalaaki ‘oku tau kei tangata pē. Ka ko e tukuaki’i ia ‘oku fai ma’u pē ‘oku ‘ikai ke pehē ia ‘oku ‘ikai ke fai. Kiate au ‘oku ta’efaka’apa’apa ‘ene lea...

Sea Kōmiti Kakato : ‘Io sai ia Minisitā ‘ikai ke u tali ia ‘e au e.. Fakamolemole pē Fakafofonga ē ‘ikai ke u toe tali ke ke tukuaki’i e Pule’anga.

Paula Piveni Piukala : 'Io.

Sea Kōmiti Kakato : He koe'uhi na'e kau pē Feitu'ú na he Kōmiti mo e motu'a ni pea tau fakalele mai e fo'i Lao ko eni. Ka ko u kole atu fēfē ke toki tuku atu ha'o taimi 'anai ko 'etau taimi tau mālōlō.

Paula Piveni Piukala : Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Tau liliu 'o Fale Alea.

(Ne me'a mai leva e 'Eiki Tokoni Sea – Lord Tu'iha'angana ki hono me'a'anga)

'Eiki Tokoni Sea : Tolo e Fale Alea ki he 2:00.

<008>

Taimi: 1415-1420

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki tau liliu ai pē 'o Komiti Kakato.

(Pea na'e liliu 'o Komiti Kakato pea me'a hake ai pē 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato, Lord Tu'ilakepa ki hono me'a'anga)

Sea Komiti Kakato: Mālō e laumālie 'Eiki Palēmia, Hou'eiki Kapineti. Mālō e laumālie Hou'eiki Fakafofonga, laumālie e kau Fakafofonga 'o e Kakai, kau ngāue kae pehē foki ki he kakai 'oku nau me'a mai he ngaluopé. Hou'eiki mālō ho'omou laumālie he ho'atā ko eni 'ikai ke u toe fakalōloa ka tau hoko atu mu'a ko u loto pē ke tau fakatonutonu pē mu'a he ki'i fo'i kupu ko eni 'a e na'e me'a ki ai e Fakafofonga Fika 4. Ka hili pē ko ia ka tau foki mu'a 'o fakafō'i kupu mai mu'a ko u tui 'e vave ange ai.

Ka 'oku 'i ai pē ha me'a 'oku 'i ai ha taha 'oku fie malanga fakalukufua te u 'oatu pē 'e au ke ke malanga fakalukufua ka ko u tui 'e vave ange 'etau ngāue. Peesi 16, Peesi 17 mo e Tēpile 2 'a ia ko e Tēpile 2 'oku 'i ai ko ē mafai ko ē 'o e Minisitā hono foaki 'o e laiseni foomu kole mo e foomu foakí tali pē 'e he Pule'anga ke, 'a ia Pule'anga, Fakafofonga Fika 4 ki'i toe me'a mai angé fakamolemole ...

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e ...

Sea Komiti Kakato: Ko hai 'oku ke laumālie ki ai ke fakamo'oni ...

Tui ke 'oange pe ki he Minisita mafai ke ne foaki 'a e laiseni

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae pehē ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato faka'apa'apa atu ki he Tama Pilinisi Sea ko e ko e feinga pē eni ia ke fakanounou atu ko e, na'e me'a mai foki 'a e Hou'eiki Pule'anga ke 'ai 'a e CEO ke fakamo'oni 'i he Foomu 2 ko e Peesi, Peesi 37 ia 'Eiki Sea. 'A ia ko e Foomu 2 ia ke ai ha

ha *official* te ne hanga ‘o fai e foaki e laiseni ko ení Sea ka ko e ko e fokotu’u atu pē ke ki he Hou’eiki Pule’anga mahino eni ‘oku ‘i ai e tokotaha ke ne fai e foaki he ‘oku lolotonga tu’u ko ē foomu ko ē ‘oku hala ke ai ha ‘Ofisa ke ne foaki ko e me’a pē Sea ‘oku fai atu e fokotu’u fakatatau ki he fofonga ‘o e tu’utu’uni ‘i he taimi ni ‘a ia ‘i he kupu 6 Peesi 16 mo e 17 ko e Minisitā ia ‘oku ne hanga ‘o fai ‘a e foaki ko ē ‘o e laiseni. Pea ko e foomu ‘oku totonu pē ke tatau e foomu.

Ko e ki he motu’a ni Sea ko e koloa ke mahino ‘oku ‘i ai ha taha te ne hanga ‘o foaki ‘a e laiseni he ‘oku ‘i ai e tui e motu’a ni ia Sea ki he me’a ko ē ‘oku fokotu’u ‘e Tongatapu 7 ko e pango ko e tu’utu’uni ia ko eni ‘oku fakatonu ia ki he tefito’i laó pea ko e tefito’i laó ia ko e Minisitā ‘oku ‘i ai e mafai ko ia. Pea kapau leva ‘e liliu kātoa eni ke ‘alu e ngaahi ‘ū me’a fakatekinikale ko eni ...

<009>

Taimi: 1420 – 1425

Mateni Tapueluelu: ... ki he *CEO* ‘e liliu e Tefito’i Laó ia kae toki lava ‘o liliu mo e tu’utu’uni ko ení ka ‘i he fofonga lolotonga Sea. ‘Oku ou pehē ‘e au ke ‘oange pe ki he Minisitā, ko ‘ene tonu pe ia mo e kupú Sea. Mālō Sea.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō Sea, pea tapu mo e Feitu’u na kae pehē ki he Hou’eiki Mēmipa e Komiti Kakatō. Sea ko e me’a pe ia na’e ‘ohake ‘i he komiti ‘a ia ko e fetukuaki pe ki he *CEO* pea mo e Minisitā. Pea kapau ko e foki pe ia ki he tefito’i laó mo e fofonga ko ē e tu’utu’uni pea ‘oku pou pou atu pe ki ai ‘a e Pule’anga ia ke fakamo’oni pe Minisitā ia

Sea Komiti: Mālō, Hou’eiki tau foki mu’a ‘o, ‘oku ‘osi mahino ia ē. Te tau toki pāloti fakalukufua pe ‘anai ka tau foki mu’a ‘o kamata mai mu’a fakakupu pe ē, ‘e vave ai ‘etau ngāué. ‘I ai pe ha me’a ke fie me’a ki ai, faka’ilonga mai pe he teu sio atu pe pea ko e me’a lelei pe ke mou feme’a’aki ke mahu’inga mālie.

Alea’i kupu 1-9 pea pou pou’i ke tu’uma’u pe

‘Uluaki, konga ‘uluakí, ‘i ai ha fokotu’u. ‘Io, konga 2, ko e ‘uhinga’i leá eni. Me’a hifo na ‘oku ‘i ai ha ‘uhinga’i lea hena ‘oku ‘ikai ke ke laumālie lelei ki ai. ‘I ai ha pou pou

...: ‘Io pou pou

Sea Komiti: Kupu 3, ‘a ia ko e konga 2 ia ē loma 2, kupu 3, ko e feālea’akí, fokotu’u pea pou pou. Konga 4, kanotohí pea pou pou ko e konga 3 ‘a ē ‘oku ‘i ai ko ē kupu 5 ē. Ko e Kupu 5 ‘oku ‘i ai ‘a *a*, *b*, mo *c* ‘oku ‘i ai e kupu (1) mo e 1 (2) ‘i he kupu 5. ‘Oku ‘i ai ha pou pou ki heni. Pou pou

Sea Komiti: Mālō ko e kupu 6 ki’i fakatokanga’i ‘Eiki Minisitā ko e kupu eni ‘a 2 (*b*) ‘a ia ko e kupu 6 (2) ‘oku ‘i ai ‘a *a* mo *b*. Na’e ‘i ai foki, fēfē 4 ho’o fokotu’u ko ē ke ta’etotongí pe ‘oku tu’u pe he tu’unga tatau pe.

Mateni Tapueluelu: Ko ia Sea na’e ‘i ai, ko e fokotu’u foki ia na’e ‘oatu ‘e he motu’á ni ke fakakaukau’í. Ka ‘oku hangē ka au ‘oku ‘ikai ke laumālie lelei ‘a e Hou’eiki Minisitā ki ai ‘o ‘uhinga Sea ko e fakamatala ko ē ‘oku ‘omaí. Ko e tu’u lolotonga ‘oku pehē; ‘oatu fakataha

mo e totongi kuo fakamahino 'i he tēpile 2. Na'e fokotu'u foki 'e he motu'á ni Sea ke 'ai 'o *receipt*. Ka ko e fakamatala ko ē 'oku 'omaí ko e 'uhinga e totongi ia kapau 'e 'oatu mo e laiseni mo e pa'angá pea 'oku 'ikai ke fiemālie 'a e Potungāué 'e fakafoki mai leva kātoa ia pea mo e pa'angá. Kapau leva 'e *receipt* ia 'oku 'uhinga ia kuo 'osi nono'o ia. Pea ko e 'uhinga ia 'oku fai ai 'a e fiemālie pe ki he fokotu'u 'oku 'omaí 'e he Fakafofongá Sea.

Sea Komiti: Ta 'oku sai, hoko atu pe ē 'a ia 'oku mea'i pe 'e he Fakafofonga Fika 4 e faka'uhinga na'e 'omaí 'e he Minisitā Pa'angá ē. Kupu 7, foaki 'o ha laiseni fakalalakala faama ika. Poupou, kupu 9, kupu 8 fakamolemole, fakafo'ou e ngaahi laiseni fakalalakala faama iká. 'I ai ha fokotu'u, poupou, 9 ngaahi tu'unga e laiseni. Ki'i me'a hake angé ki 'olungá Fakafofonga Tongatapu 5.

'Aisake Eke: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pehē ki he Komiti Kakató. Ko ia ko e ki'i fetongi pe ko e *a* pe ē pea *b* hifo hē.

Sea Komiti: 'Eiki Minisitā 'e kei laumālie lelei pe ke fetongi e *a*, ko e *a* 'e ua.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ia

Sea Komiti: Na 'oku 'i ai

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko u ...

<010>

Taimi: 1425-1430

Sea Komiti Kakato: ... 'oku 'i ai ha 'uhinga ia 'a e Feitu'u na e *AA*?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Ikai Sea, kole fakamolemole atu pē. Na'e 'osi 'ohake pē eni ia he komiti pea mahalo ko hono, ko e mo'ungaloa pē 'i he, he 'oku fu'u mata'ā'ā ka na'e 'ohake pe ia 'i he komiti pea ko ena 'oku tali ke liliu Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: 'Io sai tali ia he komiti. Mālō. Ko e konga 4 Ko e hū mai mo e 'omaí mei tu'apule'anga 'o e ngaahi me'a mo'ui ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ki'i fakamolemole atu. Ko e (e) he ko e faka-Tongá 'ena Sea, 'a ia ko e (a) pea mo e, *oh* 'io ko e (b) pē Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: 'Ai pē (B) 'Eiki Minisitā ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: *Ke consistent*, 'io mālō.

Sea Komiti Kakato: He ko eni 'oku (a), (b), (c), (d) 'ū me'a ki lotó mo e 'ū me'a kimuí.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Kātaki Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io mālō. Konga 4, Hū mai mo e 'omaí mei tu'apule'anga 'o e ngaahi me'a mo'ui 'i he vai mo e ika muli, kupu 10.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e ...

Sea Komiti Kakato: ‘Io, me’a mai.

Taniela Fusimālohi: Ko e kupú ko e ...

Sea Komiti Kakato: ‘Eua 11.

Kupu 10 e Tu’utu’uni

Taniela Fusimālohi: ‘Oku ‘ikai foki ke hā ‘i he Tefito’i Laó ia ‘i he faka’uhinga leá ‘a e me’a mo’ui ‘o e vaí. ‘Ai pē ke fakama’ala’ala angé mei he potungāué pe ko e, ‘oku ‘ikai foki ha vai ia heni ke mai e me’a mo’uí ke ‘ave ki ai, ‘oku ngaue’aki ‘a tahi ke fai ai ‘a e fakaili pe ‘oku ngaue’aki e tahi. Pe, he ‘oku, ke fakamahino’i he koe’uhí ko e, na’a faifai ‘oku ‘i ai ha fa’ahinga feta’efemahino’aki ha taimi ki he fakalea ko eni ko e me’a mo’ui pē ‘o e vaí.

Sea Komiti Kakato: ‘A ia ka u ki’i ...

Taniela Fusimālohi: Pe ‘oku ‘uhinga tatau mo e, pe ‘oku ‘uhinga pe ia ki ha, ‘a e vaí ia ki he tatau pē vai mo e ngaue’aki ‘o tahi. He koe’uhí ko e, ‘oku ‘i ai e ngaahi faama ‘oku fai ia ‘i tahi ‘oku ‘ikai ke fai ia ‘i ha vai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Eiki Sea tapu mo e Feitu'una mo e Hou'eiki Mēmipa e komiti. Sea ko e ‘uhinga pe ia ki he tahi Sea pea ‘oku ‘asi pe ia he Tefito’i Laó ...

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā kau pē mo e vaí he ko Niua mo me’a ko e ngaahi fu’u vai ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ia, ko ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Lava pē ‘o fakaili e iká ai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ia, *water*, ko ia Sea.

Taniela Fusimālohi: 'Eiki Sea ko ‘eku ‘uhingá ‘aku ia ‘oku ‘ikai ke u ma’ú pe ko fē ‘i he faka’uhinga leá ‘oku hā ai e me’a ko eni ‘oku ‘uhinga ki ai e Minisitā, ‘a e pehē ‘oku hā ‘i he Tefito’i Laó. Me’a mo’ui ‘o e vaí ‘oku ‘uhinga ke tatau pē vai mo tahi. Koe’uhi ko Tongatapu ni ia ‘oku ‘i ai e konga ia ‘o e fāma’i e me’a mo’uí ‘e fai ‘i he ngaahi konga tahi. ‘Oku ‘ikai ke u sio au ia ai ‘i he faka’uhinga leá ‘oku hā ai ko e ‘uhinga ‘a e, ‘o e me’a mo’ui ‘o e vaí ‘oku ‘uhinga pē mo ia ki he me’a mo’ui ‘o tahi.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ‘E Sea ko e ...

Taniela Fusimālohi: He koe’uhí ko e mahino ko ē kiate aú ko e ‘ulo’ula ‘avai ko e, toe mo’ui ia he vaí, ‘e toe mo’ui pē mo ia ‘i tahi ‘i he tahi.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko e ‘uhinga pē Sea ki he tahi pea ‘oku kau ai pē ai mo e anó hangē ko e ngaahi faama ‘i Nomuka mo e potu tahi ko ena ‘i Vailahí ‘i Niuafo’ou.

Sea Komiti Kakato: Ko e ki’i faka’uhinga leá 'Eiki Minisitā ē.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: ‘I he peesi 14 ē ko e me’a mo’ui ‘i he vai, me’a hifo ki ai Fakafofonga ki he faka’uhinga leá ‘a ia na’a tau tali pē ka ‘oku me’a mālie ho fakatokanga’i he Feitu’u na ke tau foki ki ai. ‘Oku ‘uhinga ki ha ika ‘oku mo’ui pē fafanga mo’ui.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea ko e, ko ‘eku ‘uhingá ‘a’aku ia ki he fo’i, ki he fo’i lea ko ē ko e vai. ‘A ia ko ‘etau ‘omai e me’a mo’ui ko e me’a mo’ui pē ‘e mo’ui ‘i he vai’?

Sea Komiti Kakato: Ko ia.

Taniela Fusimālohi: Pe ‘oku kau ai mo e me’a mo’ui ko ē ‘e mo’ui ‘i he tahi’?

Sea Komiti Kakato: Me’a hifo ki he faka’uhinga leá. ‘Oku ‘osi ‘omai pē he fo’i faka’uhinga lea ‘o e Tu’utu’uni. ‘A ia ko e peesi 14 ia, me’a mo’ui ‘i he vai ‘a ia ko e ngaahi me’a mo’ui ‘i he vai, ‘i he faka’uhinga ‘a e Tu’utu’uni ko ení ki ha ika mo’ui pē fafanga mo’ui.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ko e ki’i kole pē ki’i tokoni atu ki he Fakafofonga. Mahalo ‘oku hā mahino ‘i he, ‘i he lea faka-Pilitāniá ‘i he fakapāpalangí. Ka ko e ‘uhinga foki ‘a e lao ko ení ‘e Sea ki he, ki he toutai. ‘A ia ko ‘etau pehē pē toutai, ko e toutai ‘i he vai, ko e tahi ko e ano. Pea ka ‘oku ki’i mahino ange hono fakalea ‘i he, ‘i he faka-Pilitāniá ‘a e fakamahino ko iá Sea ka ko e taumu’a pē ki he, ki he fo’ilea ko e, ko e lao ko e Tu’utu’uni foki eni ‘i he Toutai. ‘A ia ko e toutai ‘oku ‘ikai ke fakangatangata pē ki he tahi ka ‘oku lava ke fai ‘i he vai pea mo e ano. Pea ‘oku mahino ‘aupito pē ‘a e poini ‘oku ‘omai ko ē ‘e he Fakafofongá pea ‘oku ‘asi lelei ‘i he faka-Pilitāniá ko e *fisheries* ko e hā ko ā hono fakaleá, ‘io.

Taniela Fusimālohi: Ko ‘eku, ko ‘eku ‘uhingá ...

<002>

Taimi: 1430-1435

Taniela Fusimālohi: ... Ko ‘eku ‘uhinga pē ‘a’aku Sea, koe’uhi Sea he koe’uhi ko e taimi ko ē ‘e ha’u ai ko ē ‘i he *border* hangē ko tahi ‘e tu’u atu ‘a e Ofisa Kasitomu mo e pepa, pē ko e hā ‘ene tu’utu’uni ‘e fai kapau ‘e ‘omai ‘a e me’a ia pea sio hifo ia ko e me’a eni ia ‘oku ‘ikai ke mo’ui ia ‘i he vai mo’ui pē ia ‘i tahi. ‘E, ko ‘eku ‘uhinga ia ki he, ‘i he’ene mahino faka’aho ko ē ko ē ‘o e lea ‘oku ngāue’aki ke ‘oua ‘e toe fai ha fakafekiki ‘o a’u ‘o fakafekiki fakalao.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ki’i tokoni atu pē ki he Fakafofonga, ko e me’a mo’ui kotoa pē ‘o a’u ki he ika ‘oku ‘omai ‘i heni hotau *border* ‘otautolu ‘oku ‘omai pē mo hono ngaahi pepa, pea ‘oku *detailer* mai ai pē ‘a e ngaahi fakamatata fekau’aki mo ia, ka kuo pau ke muimui ‘i he ngaahi tu’utu’uni pea mo e lao ko ia ‘o e Toutai. Ka ‘oku ‘ikai ke fai ha, ke hū mai ha fa’ahinga me’a mo’ui ‘e taha ki heni pea tali ‘oku ‘ikai ke mo’ui ‘i he vai pē ko e tahi ‘o hangē ko e me’a ko ē ‘oku makatu’unga ai mo e taumu’a ki hono ‘omai Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō, Fakafofonga tau fai’aki pē ‘a e faka’uhinga ‘a e Pule’anga he ‘oku ...

Taniela Fusimālohi: ‘Io, sai pē Sea kapau ko e ‘uhinga faka’aho ia ko ē ‘oku mahino’i ko ē ‘e he kau toutai mo e potungāue mo e *border*, ka ko ‘eku ‘ohake pē ‘aku ia koe’uhi he na’e fai ‘a e tokanga ki ai he komiti pē ko e hā, ‘a e ki’i me’a ko ia.

Mo'ale Finau: Sea ki'i tokoni pē ki he Fakafofonga. Tapu pea atu mo e he Feitu'u na 'Eiki Sea, 'oku ou tui ko e tokoni pē ko e 'uhinga ke tau sio ke tafe lelei 'etau alea, 'a ia ko e, 'oku *apply* 'a e *water*, 'a e vai ia he *Aquaculture*, taimi ko ē 'oku faama, 'e *makes sense* leva 'a e fo'i lea *water* ia ki he faama vai ē. Ka ko e taimi ko ē toutai 'i tahi pea 'e mahino leva ia ki he tahi, 'a ia tau pehē 'a ia hangē ko e me'a ko eni na'a ke me'a ki ai Sea, 'a e Minisitā ha'u ko ē mei hē ki he *border*, ko e 'omai ko ē hono pepá 'e 'asi ai ko e ika mei he, na'e faama. Kuo pau ke 'asi ia he *detail* ko ē 'a e pepa, ko e 'ai ke fakamahino'i hono kehekehe, he 'oku 'i ai foki Sea, 'a e lao ia pea mo e ngaahi *quality* mo e ngaahi me'a 'o e ika ko ē ko ē faama'i kuo pau ke *detailer* ia ki he Kasitomu, 'a ia ko 'ene ha'u pē 'ana pea 'e *meaningful* leva 'a e vai,

Ko ia Sea ko e ki'i tokoni pē ia na'a tokoni atu ki he'etau me'a Sea. Mālō.

Kupu 11-14 e Tu'utu'uni

Sea Komiti Kakato: Mālō, sai tau hoko atu Hou'eiki ē. 11, hū mai mo e 'omai mei tu'apule'anga 'a e ika muli, to e 'i ai ha fokotu'u, 'i ai ha poupou. Konga 5, Ngaahi tu'utu'uni mo e ngaahi tu'unga 'i he faama fakatupu mo e hū atu. Kupu 12, fokotu'u, 'i ai ha poupou. Kupu 13, fe'ave'aki mo e fakatupu mo e hū atu. 'I ai ha fokotu'u, poupou, 'i ai ha poupou? Konga 6 Laiseni ki he Fale Ngaohi'anga Ika Faama, kupu 14.

Lord Nuku: Sea kole atu pē mu'a ke u, kupu ko eni mu'a ke 'ai pē mo ki'i fakama'ala'ala mai pea mei he potungāue. Kae 'oua te tau paasi fakalukufua pē 'u me'a 'o fakatatau ki he anga 'enau me'a 'oku 'omai he 'oku 'i ai 'a e me'a lahi 'oku tonu ke fakama'ala'ala mai.

'Oku hangē ko e me'a ko ena ko ena na'a tau 'osi fakalaka mei ai 'anenai, na'e tonu ke tau ngāue'aki 'a e 'uhinga'i lea, ki he potutahi mo e vai mo e me'a ko iá, he ko e 'uhinga ia 'o e lao ke fakatatau ki he 'uhinga'i lea, ka ko e 'uhinga 'eku kole atu pē 'e lava ke nau ki'i, kapau 'oku mahino pē ki he Fale ni ia me'a kātoa, sai pē ia.

Sea Komiti: Te u tali pē 'e au, te u tali pē 'Eiki Nōpele 'Eua ka ke mea'i ko e taimi ko ē 'oku lau ai ko ē 'a e lao 'oku 'i ai 'a e miniti 'e 5 ia 'o e Minisitā 'i he Fale Alea hono fakamatala'i 'o fekau'aki mo e, pē, mo e, ngaahi Tefito'i Lao mo e fo'i lao, mo e *Regulation* ko eni, ka 'i he taimi ni 'oku kole mai 'a e Feitu'u na pē 'e toe, toe 'ai mai mu'a hano toe ki'i fakamatala mai, 'Eiki Minisitā, ki he ...

Lord Nuku: Sea ko 'eku 'uhinga pē 'a'aku ia hangē ko eni ko e kupu 14, "**kuo pau he 'ikai ngofua ki ha taha ke ne fakalele ha fale ngaahi 'anga ika faama.**" Ko e kupu ko ē hono 'ai ko ē 2, **kuo pau ke toki foaki 'a e laiseni,** ke'uhi ke fekau'aki 'a e kupu 1 mo e kupu 2 ki he anga ko ē ...

<005>

Taimi: 1435-1440

Lord Nuku: ... Hono fokotu'utu'u e ngāue Sea. Pea kapau 'oku mea'i lelei pe ia he Feitu'u na mo e Fale pea 'oku sai pē ia ka ko e anga ia 'eku vakai ko ē ki ai 'oku ki'i taka fihi e me'a ko eni 'Eiki Sea. Ko e fehu'í leva kapau 'oku mahino pē ia ki he Fale mo e kakai e fonuá Sea sai pē ia, ka ko e 'uhinga ia 'oku ou 'uhinga atu ai.

Sea Komiti Kakato: Ki'i me'a mai ange Minisitā ki he ongo Kupu ko eni. 'A ia ko e Kupu si'i (1) he kupu 14 "kuo pau he 'ikai ngofua ki ha taha ke ne fakalele ha Fale ngaahi'anga ika faama 'o ka 'ikai 'i ai ha'ane laiseni kuo foaki 'e he CEO".

Ko e ua "kuo pau ke toki foaki pe 'a e laiseni ki he fale ngaahi'anga ika faama ki ha taha ni'ihī pe kautaha 'oku ne ma'u ha laiseni fakalalakaka faama ika 'oku kei fakalao".

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ia Sea ko ia pe 'oku ke me'a ki ai, mahino pe ia he taimi ko ē 'oku te me'a hifo ki he fakamatala, tukukehe kapau 'oku 'i ai ha ...'ikai ke lave'i he motu'a ni pē te u toe fakamatala'i fēfē ko ena pe 'oku hā mai, ka 'oku 'i ai pe 'a e poini faka'apa'apa ki he poini 'oku 'ohake 'e he Fakafofonga Nōpele 'e 'i ai pe ngaahi kupu ia 'oku 'i ai e me'a 'oku fiema'u ke toe fakama'ala'ala 'oku 'i heni pe 'a e kau ngāue 'a e potungāue, ka ko e 'u kupu ko ē 'oku fu'u mahino pehē pe pea tau fokotu'u atu pe 'etautolu Sea. Ka 'e 'i ai pe ngaahi Kupu ia 'i mui 'oku 'i ai 'a e me'a 'oku fiema'u ke fakama'ala'ala tautautefito ki he ngaahi fakalea Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Fehu'ia kehekehe ngaahi laiseni 'oku foaki he Minisitā mo e laiseni 'oku foaki he CEO 'i he kupu 14

Lord Nuku: Mālō ko 'eku fehu'ī pē 'a'aku ia 'Eiki Sea 'anenai kimu'a pea tau mavae ko ē he ho'atā na'a tau 'ave e 'ū mafai ki he 'Eiki Minisitā. Pea tau fononga mai ko eni 'o a'u mai ko eni kuo ngaahi laiseni faama ika 'alu hifo ko ē ki lalo ko ē ko e hā 'a e kehekehe 'o e laiseni ngaahi'anga ika faama pea mo e kongā ko ē na'a tau hanga 'o faka'atā 'anenai ke 'ave ki he Minisitā. Ko e hā hono kehekehe 'o e kongā ko ia 'uluaki 'a ē ko ē na'a hanga 'o 'ai he kupu 6 (1) (2) ki he tu'unga ko ē ko ē 'oku tau a'u ki ai ko enī. Ko e feinga pe ke fakama'ala'ala pe ke fakafehoanaki ke tatau e anga e ma'u Sea. Ko e 'uhingá pe ia Sea 'ikai 'uhinga ke fakafihī pe ko e hā ko e 'ai pe ke mahino ange.

Sea Komiti Kakato: 'Io me'a mai 'Eiki Minisitā.

Lord Nuku: Ki he kakai 'o e fonua Sea.

Fakama'ala'ala ki he 'uhinga e laiseni 'oku tukuhifo ki he CEO

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tapu mo e Feitu'u na Sea kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Sea 'oku ou faka'apa'apa lahi ki he poini 'oku 'ohake 'e he Fakafofonga Nōpele mo'oni pe ia, ka ko e 'uhinga hono tukuhifo ki he CEO ko hono 'uhingá ko ia 'oku 'i ai 'a e kongā fakatekinikale 'oku kau ki he tu'unga 'o e haisini pe 'oku a'u ki he *standard* ko ē 'o e fale *process* ko ē pe ko e ngaahi'anga ika ko iá fakatatau mo e ngaahi tu'utu'uni fakavaha'apule'anga ki hono *export*, ko e ngaahi fiema'u 'a e Potungāue Mo'ui mo e ngaahi tu'unga pehē. 'A ia 'oku ki'i fakatekinikale he taimi lahi he 'ikai ke fa'a lava 'a e Minisitā a'u tonu 'o fai e ngaahi sivi 'a e ngaahi me'a ko ia, ka ko e 'uhinga pehē pe 'e Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā.

Mateni Tapueluelu: Sea tapu mu'a mo e Feitu'u na Sea kae pehē ki he Hou'eiki e Komiti tuku mu'a ke fai ha kole ki he Pule'angá Sea. Hou'eiki ko e Tu'utu'uni ko eni 'oku 'ikai ke u ongo'i 'oku *harmonise* e lelei anga 'a e fokotu'u e ngaahi kupu Sea. Ko e me'a ko ē 'oku me'a

mai ki ai 'a e 'Eiki Nōpele ko eni 'o 'Eua 'i he kupu 14. Ko u tali atu Sea ko e 'uhinga he 'oku tatau pe mo ia 'oku 'asi he kupu 22. Ko e ngaahi foaki laiseni ia ko eni 'oku tuku leva ia ki he CEO. 'A ia ko e kupu 6 'anenai 'oku 'i he Minisitā kupu 14 CEO kupu 22 CEO. Ko e 'uhinga pe 'emau hanga ko ē 'o tukuange ke 'alu Sea he 'oku 'i ai 'a e Tefito'i Lao 'oku pule mai ia pea fakatonu e Tu'utu'uni ko eni ki ai.

Ka ko 'eku ongo'i Sea Hou'eiki 'oku ou pehē 'oku totonu ke *harmonise* e lelei e Laó ko hono 'uhinga he 'oku pule ia pea fakatonu atu ki ai eni pea 'oku fetō'aki, laiseni e ni'ihī e Minisitā laiseni e ni'ihī e CEO e 'ikai Sea ke 'i ai ha fo'i laiseni ia 'e taha 'e ta'e'i ai ha fa'ahinga tūkunga fakatekinikale. Me'a kotoa pe 'oku 'i ai hono tafa'aki fakatekinikale pea ko e 'uhinga ia na'e fai ai 'a e pou pou atu ke tukuange ki he CEO toki fakatokanga'i 'oku pule e Lao ia 'o 'ave ia ki he Minisitā. Pea ko u ongo'i Sea ko e 'ū me'a ko eni 'e 'i ai hono fakatonutonu 'i he kaha'u 'e fakatonutonu e Tefito'i Lao pea fakatonutonu kātoa atu eni e Tu'utu'uni ko eni ke nau femalimali'aki. Ko hono 'uhingá mo'oni...

<007>

Taimi: 1440-1445

Māteni Tapueluelu : ... 'Oku 'i ai e me'a 'oku me'a mai 'aki 'e he Nōpele. Mau ki'i ongo'i puputu'u mo kulukia he 'oku mau feinga ke fakatonu holo pē ko e fē 'a e fo'i laini totonu 'oku tau 'alu ki ai. 'Alu ki he CEO ke ne sivi pea toki 'ave ki he Minisitā pē, ko e me'a ia 'oku 'asi mai 'oku 'i ai pē me'a ia oku sivi pē ia 'e he Minisitā pea foaki 'e he Minisitā. Ko eni foaki ia 'e he CEO. Laiseni ko ia he kupu 14 mo e kupu 22. Ko e ki'i kole ki he Pule'anga mou tokoni. Ko e hā 'oku fetō'aki pehē ai e me'a Sea.

Fokotu'u ke fakafoki laiseni foaki CEO ki he Minisita ke tatau 'ene tu'u 'i he Lao

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea tapu mo e Feitu'ú na mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti. Sea mo'oni 'aupito 'a e me'a ia 'oku 'ohake 'e Tongatapu 4. Na'e 'omai foki eni ki he Kōmiti 'a ia ko 'ene hokohoko lelei pē ko 'ene ko 'ene *consistent* ko e pōini ia 'oku 'omai 'e Tongatapu 4. Ka na'e fetukuaki holo pē Kōmiti ka 'oku tali pē ia kapau 'e foki kihe Minisitā kātoa ke *consistent* ke hokohoko lelei hono foaki ko ia e laiseni. Pea ko e 'uhinga pē foki 'e taha ia 'i he anga e founga ngāue ko ia 'a e ngaahi Potungāue neongo 'oku 'alu ki he Minisitā ka 'e tu'utu'uni e Minisitā ia 'i he anga e founga ngāue ke vakai'i 'e he'ene CEO a'u ki he toenga ko ia e kau ngāue.

Ka ko e pōini ko ia 'oku ou 'omai kapau ko e 'ai ke hokohoko lelei pou pou atu ki a 'a e Pule'anga mo e Potungāue. Ko e Tu'utu'uni ko eni na'e 'i he Kōmiti pea ko e fetō'aki pē eni ia 'i hono fa'a fakalea ka ke fakatokanga'i ke liliu kātoa 'a e ngaahi me'a ko ia 'oku totonu ke 'alu ki he Minisitā ke fakatatau mo e Tefito'i Laó Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Kamata mai 'a Ha'apai 12, 11 pea hoko mai 'a 7 ē.

Kole ke faka'atā he kupu 14 (2) ke 'atā kau taukei he faama'i ika ke foaki laiseni

Mō'ale Finau : Tapu atu ki he Feitu'ú na 'Eiki Sea ko e ki'i fehu'i pē eni ia 'Eiki Sea ki he faama. 'I he kupu 7 neongo pē kuo tau 'osi fakalaka mei ai, ka 'oku 'uhinga foki ia Sea ki he laiseni ko ē ke faama'i e iká. 'A ia ko hono langa ko ē hono ngaahi 'aa tuku e ika 'o fafanga.

Ko e fo'i konga ko ia na'e 'ohake ko ia 'e he 'Eiki Nōpele 14 kupu si'i (2) 'A ia ko e 14 ia ko e laiseni ia ko ia ki hono *process*. Tau pehē ko 'enau o 'o fakatau mai mei he tama faamá 'ave leva ia 'o *process*. Pea 'oku 'osi hokohoko hifo leva 'i he ngaahi kuupu ko ē 'a e ngaahi founga ko ē 'e muimui ki ai 'a e tama laiseni *process*. Kuo pau ke ma'a 'a e feitu'u ko ia mo e ngaahi me'a ko ia.

Ko e ki'i kupu si'i (2) 'oku 'asi ia ai ko e laiseni ko ē ki hono *process* pē ko e ngaahi ko ē ika ko ē mei he faama pea toki foaki pē ki he tama ko ē na'e 'i ai 'ene laiseni faamá. Ko 'eku fehu'i, pē 'e lava ke 'atā pē ha taha ia 'oku taukei ia he *processing* ke 'oange pē 'ene laiseni 'ana ia ko e 'uhinga he 'oku kehekehe 'a e ongo fo'i ngāue ia 'Eiki Sea. Ko e tama ko ē he faama 'oku 'i ai 'a e *procedure* 'oku muimui ia ai mahino pē ia. 'a ia 'oku 'asi pē ia he kupu. 'E lava pē ia ke kehe 'a e tama ia ko ē 'oku 'i ai 'ene 'ilo 'ana ia ki he māketi *processing* ka 'e fihia ia he kupu si'i (2). 'Oku 'asi ia he kupu si'i (2) ko e laiseni ia ki he *processing* pea ko hono ngaohi ko ē e ika, 'e toki 'oange pē ia ki ha taha ne tomu'a laiseni ki he faama ika.

Ko 'eku fehu'i ai ia ki he Minisitā ke tali mai ange, na'a 'oku fakapotopoto ke tau faka'atā he 'oku tokolahi e ni'ihia ia Sea 'oku nau ma'u 'enautolu 'a e taukei he *processing*. Mahalo 'oku tokolahi ange ia he faama. Tu'u hake pē tama faama ke 'alu ia 'o muimui 'i he 'ene *procedure* 'a'ana he ko e fo'i mala'e kehe ia. 'O ne *raise* 'e ia Sea 'o ne hanga 'e ia 'o fakatuputupu e ika ko e hā mokohunu pē ko e hā fua. 'Alu atu leva e tama taukei ia 'ave ia ki he *processing*. Ko ia 'oku ou kole atu Sea he kupu si'i (2) ke faka'atā mu'a e laiseni ke *focus* pē 'i ha taha kuo ne malava 'o muimui' 'a e ngaahi lao ko ē 'oku *require* 'e he Pule'anga ke fakakakato ke ma'u ha'ane laiseni Sea. Ko ia 'oku ou tukuange ki he 'Eiki Minisitā ke ne 'omai ha'ane tali Sea. Mālō.

Tali Pule'anga maau ange ngāue hono tuku pē he Potungāue Toutai mafai foaki laiseni

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea ko e fakamālō ki he Fakafofongá hono 'ohake 'a e fehu'i ko ia. Pea ko e tali ko eni ko e fakatau ko ia mei he Potungāue na'e 'uhinga pē ia ke malu'i. He ko 'ene tokolahi ko ia 'a e kau *process* ko ē 'i he me'á tautautefito kapau te tau fakatātā 'aki e mokohunu, ko 'ene toe fihia ange ia ko ē 'a e, ke lava ke muimui'i lelei pē minotoa 'e he Potungāue 'a e ngaahi tu'utu'uni. 'UHINGA lelei 'aupito 'a e fehu'i ia 'oku 'ohake ka ko e makatu'unga 'i he taukei ko ia 'a e Potungāue, mo e tu'unga 'ene lele hokohoko mai kuo, na'a ku faka'amu pē ke nofo pē ko nautolu pē 'oku foaki ki ai e laiseni faama. Ko nautolu pē te nau hanga 'o *process*. He 'oku toe hū mai tautautefito ki he ngaahi matakali kehe nau toe hū mai pē 'o fai e fanga ki'i *process* kehekehe holo ia pea 'oku ki'i fihia leva ai. Kapau 'oku tukuange ki ha kautaha laiseni, fakapapau'i te nau muimui hono fokotu'u e *facility* pea nau muimui ki he lao...

<008>

Taimi: 1445-1450

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... pea ko nautolu na'e foaki ki ai 'a e laiseni ke nau fai 'a e 'a e toutai'i pea ko nautolu te nau *process*. Ka ko e toe tukuange ko ē ke fā'atā he ko 'ene lahi ange ko 'ene toe lahi ange ia 'a e palopalema ki he anga ki he anga anga hono muimui'i pea 'oku 'osi 'i ai e taukei ia 'a e potungāue ai 'Eiki Sea pea ko u 'ilo pē kuo ke ai pē mea'i lelei 'e he Feitu'u na 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e 'a e mo e poini na'e 'uhinga ai hono fai 'a e fokotu'u ko eni he tu'utu'uni mālō Sea.

Mo'ale Finau: Sea kapau ko e faka'uhinga ē 'Eiki Sea 'oku muimui e Pule'anga he *experience* nau muimui mai ai 'oku ou 'uhinga lelei pē ia 'Eiki Sea ko e 'uhinga ke *makes sense* ko 'ene *makes* pē eni kapau ko e ko e anga ē 'o e tui 'a e Pule'anga kuo nau fetaulaki nautolu mo e 'ū palopalema lahi 'i he faka'atā ki ha ngaahi kakai tokolahi ki he *processing*. Pea te u tuku atu pē au ki he Pule'anga 'oku nau pule ki he me'a ko eni ka ko u 'oatu pē 'e au 'e Sea 'a e fo'i fakakaukau ko ē *free market*. Tau'atāina ko ē 'a e Tonga mo ha ni'ihi 'oku 'i ai ha'anau taukei ki he mala'e 'o e pisinisi ko e me'a pē ia nau 'ohake ai 'Eiki Sea ka ko u tu'uaki pē 'e au ia 'a e me'a ko eni ki he toenga 'Eiki Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eua 11 me'a mai.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea ko e, ko 'eku fie foki pē ki he poini ko ē na'e 'ohake ko ē fekau'aki mo e ngāue ko ē 'a e komiti. Na 'a mau fakataha tu'o 4 foki 'i he ongo fo'i lao ko eni 'a ia ko e lao 'uluaki eni 'i he feinga ko ē ke toe fakalelei'i angé pea 'oku hā mai 'i he ngaahi fakatonutonu tautautefito 'i he'etau toki a'u ki he kupu ko ē ki he ngaahi tangi 'anai ange.

Ka ko 'eku feinga pē ke u 'ohake 'a e poini ko eni 'e Sea he koe'uhí 'oku tau 'osi fanongo pē ki ai 'oku tau faka'amua 'e tautolu ke fakafoki 'a e ngaahi ngāue fakatekinikale ia ki he *CEO*. Ka 'oku 'i he Tefito'i Laó foki 'oku 'oku 'i ai pē 'a e fakalea pehē he laó ko e Minisitā te ne fai 'a e foaki ka ko e toenga ko ē 'o e ngāue fakatekinikale 'e kei fai katoa katoa pē foki ia 'e he potungāue pea mo e *CEO* pea toki 'oange ki ai.

Ka ko 'eku poini pē ko e ko e, kapau te tau nofo tautolu ia he taimi ni ke fakatonutonu e tu'utu'uni ke foki ha me'a ki he *CEO* na'a mau 'osi fai 'e mautolu ia 'a e fakatonutonu 'o e ngaahi tu'utu'uni ke, ke hu'unga mālie ki he Tefito'i Laó he koe'uhí ko e ngaahi mafai ai. Pea kapau 'oku tau tu'u tautolu he tu'unga ko iá 'oku tau faka'amua ke 'ave ke fakafoki ki he *CEO* ia 'a e ngaahi ngāue fakatekinikale kae nofo 'ata'atā pē Minisitā ia ki he Pule. He ko e, ta 'oku tonu ā ke tau foki tautolu ia 'o 'uluaki fakatonutonu 'a e 'a e ngaahi tefito'i lao tautautefito ki he kupu 13 ko ē 'o e 'ū laó he ko e, he kapau te tau nofo ki he koe'uhí ko e ngaahi fakatonutonu na'a mau fai 'oku 'osi 'oatu pē ia 'i he lipooti.

Ka ko e 'uhinga kapau ko e ko e toe ngaahi fakatonutou fo'ou eni ia 'e 'i ai pē 'a e ngaahi me'a heni 'oku tau faka'amu tautolu ia ki ai ka 'oku fepaki ia pea mo e tefito'i laó he 'oku lolotonga na'e 'oange he kau Fale Alea ia 'o e 'aho ko ia 'o e 2020 'o e 2008 'a e mafai ia ki he Minisitā pea ko ē pē ia 'oku 'i he, ke toe fakafoki mei aí kuo pau ke tau foki ki he Tefito'i Laó ke fakatonutonu ia ke tuku pē ki he Minisitā 'a e aofangatuku faka'osi. 'A ia ko e me'a ia na'a mau sio ai 'i he, he na'e 'omai 'a e kupu ia ko ē ki he ki he ngaahi tangi 'oku te'eki ke tau a'u ki ai 'oku hangē 'oku ki'i fetuiaki pea na'e feinga ke fakavetevete ke tukuange 'a e Minisitā ke tau'atāina mo faitu'utu'uni 'i he lēvolo fakapolitikale kae tukuange e me'a ia ki hono fakalele 'o e ngāue pea mo e me'a tekinikale ki he *CEO*.

Ka ko e poini pē ko u 'ohake na'e 'osi hanga 'e he komiti 'o fai pea mo e potungāue 'o fakatonutonu ko ē ke tonu mai ki he ngaahi kupu ko ē 'o e Tefito'i Lao ka kapau 'oku tau pehē 'e tautolu he efiāfi ni ke tau feinga ke toe fakatonutonu ke foki ki he me'a ko ē. 'oku tau faka'amu ki ai tā 'oku tonu ke tau foki tautolu ia ke 'uluaki fakatonutonu 'a e Tefito'i Laó ke tu'u ia ki he'etau faka'amu he 'oku sai 'etau faka'amu 'atautolu 'oku 'ikai ke maumau ia ke, ki he'etau faka'amu ka tau toki foki mai ā ki he ki he tu'utu'uni.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Ki'i me'a mai 'a Tongatapu 7 pea hoko mai 'a 'Eua.

Lord Nuku: Ko e ki'i me'a si'isi'i pē.

Paula Piveni Piukala: 'Io pē 'i ...

Tokanga ko e fa'u e Tu'utu'uni ke fakatatau ki he Tefito'i Lao

Lord Nuku: Me'a 'e lōloa 'a Tongatapu 7 ia. Ko 'eku ki'i me'a 'a'aku ia 'oku si'isi'i pē. Sea ko 'eku 'uhinga pē 'eku toe fokoutua hake 'a'aku ia ke u 'oatu he nau 'amanaki na'a tau 'osi paasi e Tefito'i Laó. Pea fa'u e tu'utu'uni ke fakatatau ki he Tefito'i Laó ka 'oku 'ikai ke 'uhinga ko eni ke tau toe foki 'o fakatonutonu e Tefito'i Laó koe'uhí ko e fa'u tu'utu'uni ko e me'a pē nau, 'oku ou tokanga ki ai.

Sea Komiti Kakato: Tuku pē ka u ki'i tokoni atu ē. Ko e me'a mo'oni eni 'oku hoko. Ko áu 'oku 'i ai 'eku faama mokohunu. Lolotonga langa pē 'e au 'i motu. Pea ko 'eku langa ko ení ko 'eku tali ko eni ke fai mo tali e lao ko ení 'a ia 'e 'omai 'e he Minisitā ki he CEO 'i he fanga ki'i me'a fakatekinikale, pau ke 'alu ange e CEO 'o 'a'ahi ...

<009>

Taimi: 1450 – 1455

Sea Komiti: ... pe 'oku tonu 'emau fanga ki'i langa ko eni 'eku faamá. Pea kapau leva 'e kakato ia 'e toki foaki mai kiate au 'okapau 'oku hoamālie mo e fiema'u ko ē ki he faamá. Ki'i me'a pe na'á ku fakakaukau pe au ke u 'ai, ko u 'oatu pe 'e au ko e 'uhingá ke mou fakakaukau ke mou mea'i.

Ko e tu'unga ia 'oku 'i ai 'a ē he taimi ní ko 'eku tali 'aku ia ke tali mahalo e lao ko ení ke fakamo'oni e CEO. Fakafonu mau pea he 'ikai ke me'a mai e Minisitā ia 'o 'omai kiate au, ko e CEO te ne 'omai kiate au 'i he kakato 'a e ki'i fo'u faama mokohunu ko ení. Na 'oku meimei ofi ia he me'a ko eni 'oku mou feme'a'aki ki ai. Ko u tui pe na 'oku fu'u lahi e ngāue 'a e Minisitā he toe me'a ki motu, 'e toe me'a ki he vaká 'o vakai. Fanga ki'i me'a fakatekinikale, 'oku fai pe 'e he CEO.

'A ia ko e mau pe 'a e foomu kolé ia, Minisitā ke fakamo'oni ai pea pau leva ke vakai'i 'e he CEO ia 'a e feitu'u 'oku tu'u ai e faamá. Hangē ko e ki'i me'a ko ē ko u talanoa ki ai, ko 'eku ki'i faama ko ení 'oku fiefia ma'u pe 'a e potungāue he'enau 'alu ki ai. Lolotonga, 'oku fo'u pe 'o mei hangē ko e 'ū faama puaká hūfanga he fakatapu. Ko e ki'i me'a pe ia 'oku a'u ki ai hoku iví. Ka ko u tui kapau 'e lava eni, ko u tui pe pe te nau tali pe 'ikai ke nau tali ka 'oku 'osi 'i ai fu'u fakamole ki ai. Me'a mai Tongatapu 7

Paula Piveni Piukala: Fakamālō atu Sea, tapu mo e Seá ko e taha foki e fatongia 'a e Falé ni he me'a ko e fa'u lao .ke nau hanga 'o fakakaukau'i pea mo e kakaí, fofonga e kakaí. Na u ki'i fakalave ki mu'a pea toki mālōlō 'a e mahu'inga ke tau sio fakalelei na 'oku tonu ke kole ki he Pule'angá ke fai e ki'i fakatonutónu pea meí he Tefito'i Laó.

Ko e fakakaukau ko ē motu'á ni, ko e kau pisinisí, kakaí. Ko e pehē atu ko ē ke ke hū mo ho tohi kolé ki he Minisitā hangē ko ē ha fu'u, ha hū ki ha fo'i lēvolo 'e taha ia 'o e, pea ko u tui 'oku mea'i pe 'e he Hou'eikí. Hau 'enau fetakai mo e kakaí ki he kekelelé, 'osi fihia pe fakakaukau e kakaí ia ke 'i ai ha me'a ke to'oto'o. Ka ko e 'uhinga foki e fa'u e laó ke tau hanga 'o fakatau'atāina'i 'a e langa fonua he fonuá ni, faka'ai'ai e kakaí ke 'oua te nau maha'iha'i. Pe te tau ongo'i 'oku nau puputu'u

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea me’a ke mahino’i

Paula Piveni Piukala: Ko e mahu’inga ia ‘eku sió Sea

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ki’i fakatonutonu pe Sea

Sea Komiti: Fakatonutonu

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Fakatonutonu atu ko e ‘uhingá ‘oku hangē ‘oku talihala’i ‘e he Fakafongá ‘a e founa ngāué. Te u ‘alu mo ha’aku me’a ke u foaki kae ma’u ha’aku me’a. Ko ‘eku fakatonutonu ia, ‘oku hala ia, ‘okú ne me’a’akí pea ko u fakatonutonu atu na’a ma’u hala ‘a e fonuá ni. Mālō Sea.

Fokotu’u na’a ‘oku taau ke fakafoki e *Regulation* kae liliu e Tefito’i Lao

Paula Piveni Piukala: Sea, mālō pe au ia ki he fakatonutonu ‘oku faí. ‘Ikai ke u ‘uhinga pehē ‘eku fakaleá ‘aku. Ko e ‘uhinga pe ia ko hotau ‘ulungaanga, hangē pe ‘oku tau a’u pe ki he motu’á ni. Ka ha’u ha ki’i motu’a, hangē ‘oku nau sio mā’olungá maí. Ke to’oto’o mai pe ha ki’i fo’i mango, ki’i fo’i vī fakafaingata’a.

Ko e poini ‘oku hanga ‘e au ‘o ‘ohaké Sea ‘oku mahu’inga ke fakatonutonu e Tefito’i Laó, ‘oange e me’a fakatekinikalé ki he *CEO*. Hangē pe ko ho me’á, ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a ia ‘oku fiema’u. Pea ko e kau Minisitā ‘oku lahi ange ‘enau mo’uá mo ‘enau folau. Ke ‘oua ‘e tatali e ngaahi fatongia ko ení ki ai. Fakaivia e *CEO* he ko nautolu ‘a e sino tekinikale pea ko nautolu ia ‘oku nofo ma’ú Sea.

Mea’i pe ‘e he Feitu’u na pe na’e a’u ‘o ta’u ‘e 2 ho’o Minisitā, hiki ia. Pea te tau feliliu’aki pe kitautolu, ko e mahu’inga ‘etau fa’u e laó ke fokotu’u he sisitemi ‘o e potungāué ke nau lava ‘o *function independent* meí he ngaahi *political appointment*. Ko ia ko u fokotu’u atu ‘e Sea, faka’apa’apa pe au ki he ngāue na’e ‘osi faí ‘e he Komiti Laó. Me’apango na’e tu’o taha pē ‘eku ‘i aí pea na’e ‘ikai ke toe ui mai ha fakataha ia ke u kau ki ai, ke u ‘ilo ki ai. Ka ko e faka’amu e motu’á ni Sea ke tau ‘ai mu’a ke tonu pea tā tu’o taha.

‘Oku ou fokotu’u atu koe’uhi he ‘oku ha’u e laiseni ko ē kolé ki he *CEO*. Ha’u e laiseni ko ē kolé ‘i he *Regulation* ko ení. ‘E loto hangamālie pe ‘a e Pule’angá, toe ki’i fakafoki pē, liliu’i mai ‘a e, he na’e pehē pe ‘etau ngāue mai he *anti-corruption*. Na’e ‘i ai e ki’i me’a na’a tau toe foki ki he Tefitoi Laó ‘o liliu’i pea tau toki foki mai. Ke napangapangamālie pea ‘uhinga lelei pea tolonga ‘etau fa’u laó. Ke ‘oua ‘e toe ha’u pe ha taha he ta’u fo’ou’u pe ‘o ne fakatokanga’i e palopalema ko iá pea toe liliu. Ko e ‘uhingá ke ngali kuo ‘osi ‘omai e maamá ki Falé ni. Ko e anga ia ‘eku fokotu’ú Sea ...

<010>

Taimi: 1455-1500

Tui ‘oua fakangatangata mafai foaki laiseni ki he Pule’angá kae ‘atā fakataautahá ke tokoni he langa faka’ekonomika

Paula Piveni Piukala: ... ko e me’a pē ‘e taha ‘oku fika ua ko ē ‘oku ou fie lave ki aí ‘a e fakatokanga’i he, he fokotu’u ko ē ‘a Ha’apai 12. ‘Oku ‘i ai ‘a e mo’oni ia mo e *merit* mālohi ‘aupito ia ke tukuange fakakau ‘a e, ka ‘i ai ha taha ‘oku pole ke ne fakalele ha ngaahi’anga ika

faama, 'oku 'ikai ke totonu ke fakangatangata ia 'oku 'i ia ha'ane ki'i faama. He te ne hanga 'e ia 'o *raise e value e market* e kau faamá. Te ne hanga 'e ia 'o fakatau mai mei he kau faamá pea 'e sai ia ki he'etau langa faka'ekonómiká. 'Oku hangē 'a hono 'ai 'o nono'o he kupu si'i 2, hangē eni ia 'oku fakangatangata pē ngaahi faingamālie mo e me'a ko iá ki ha taha pē 'oku 'osi 'i ai ha'ane, ka ko u tui 'oku, 'i he'etau fakakaukau langafonua 'e tolonga ange ke faka'atā ke tu'o 1. Ka ko 'eku fokotu'u 'a'aku, 'uluaki fakalelei'i mai mu'a 'a e Tefito'i Laó.

Mo'ale Finau: Sea.

Sea Komiti Kakato: 'E Hou'eiki he 'ikai ke u toe lava au 'o fakafoki ke hangē ko e me'a ko ē 'oku ke fokotu'u maí Fakafofonga Fika 7 koe'uhí ko e pepa eni ia 'oku 'osi 'omai. Pea kapau me'a 'oku 'i ai hamou fokotu'u, 'io, 'o hangē pē ko e fokotu'u ko ē na'a ke fokotu'u 'o fekau'aki pea mo e, 'oku lolotonga ko e Fokotu'u Tu'utu'uní ē. Pea ko e fatongia 'o ha Mēmipa ke ne 'omai ha fokotu'u ke ngāue ki he Tefito'i Laó ka 'i he taimi ní kuo pau pē ke tau 'alu tautolu ki he, hoku fatongia kuo tuku mai ki he motu'á ni. Tukukehe 'o kapau pou pou'i mai pē he Pule'angá pea kapau 'oku 'ikai ke pou pou'i he Pule'angá te tau hoko atu pē. 'Io.

Mo'ale Finau: Mālō 'aupito Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Eua 11 'e Ha'apai 12 fakamolemole.

Mo'ale Finau: Mālō 'auptio 'Eiki Sea. Faka'apa'apa lahi ki he Feitu'u na 'Eiki Sea pea 'oku ou mālie'ia he, ko e taimi ko ē na'a ke me'a ai ki he mokohunú 'oku toki foki mai 'eku fakakaukau ki he taimi 'oku tau talanoa laiseni ai 'Eiki Sea.

'Uluaki pē Sea ko u fakamālō atu ho'o *declare* 'a ho'o ki'i faamá. Ko e fu'u fo'i mo'oni fakamāmani lahi, pau ke tau *declare* 'ete pisinisí, fakafeta'i 'Eiki Sea mālō ho to'a fe'unga ke ke *declare* ka te u hoko atu 'Eiki Sea.

Te u fokotu'u atu 'a e ki'i fo'i kupu si'i (3) 'i he 14 ke faka'atā ke ma'u laiseni ha taha *local* pe ko ha taha Tonga 'oku ne 'osi ma'u e taukei ke ne *process* ha ika pe ko ha, tautautefito ki he mokohunú 'Eiki Sea. Ko 'eku poiní 'oku pehé ni 'Eiki Sea. 'Osi fakamole he Potungāue Toutai 'a e pa'anga lahi mahalo 'oku mea'i pē he Feitu'u na. Na'a nau takai 'i Ha'apai he 'ū motú 'o *trained* 'a e kainga Lofanga, 'Uiha he *process* ko ē 'o e mokohunú he 'oku 'ikai ko ha, he ko e *process* 'o e mokohunú 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke fihi ia. Ko e haka pe ia ko e māsima, pea 'osi, 'osi takai e potungāue 'Eiki Sea 'o ako'i. Ko e hā ha toe taukei fo'ou ke toe ako'i ke to'o ai mea kinautolu 'a e totonu ke 'i ai ha'anau laiseni ke *process* ke ma'u ha'anau seniti 'oku sai angé.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole ka u ki'i tokoni atu mu'a.

Sea Komiti Kakato: Ki'i fakamolemole pē ongo Fakafofonga ē ka u ki'i fakanounou atu pē. Ko e laiseni *process* 'oku kehe ia mei he laiseni ko ení.

Mo'ale Finau: Ko 'eku 'uhingá 'Eiki Sea ko 'eku faka'uhingá he ko e 'uhingá he ko e laiseni eni ki hono ngaahi ha me'a mei ha faama.

Sea Komiti Kakato: 'Uluaki 'ai ho'o faamá pea toki 'ai ho'o *process*.

Mo'ale Finau: 'Eiki Sea tuku pē mu'a ke u foki pē mu'a ki he'eku me'a ko ē 'oku ou malanga atu aí.

Sea Komiti Kakato: 'Ikai ko 'eku 'ai atu pē he 'uhingá te tau fakalōloa.

Mo'ale Finau: He ko e laiseni ia ko ení Sea ko e laiseni eni ia hangē ko e me'a na'e me'a ki ai e Fika 7, 'e toki foaki pē ki ha taha 'oku 'osi 'i ai 'ene laiseni faama. Ko 'etau talanoa eni he 14 ko e laiseni ko ē ke ngaahi ko ē 'a e ika mei he faamá 'e 'ave pe ia ki he tama ko ē 'osi 'i ai ene laiseni na'a ne fāma'i ko ē e iká.

Sea Komiti Kakato: Ki'i tali mai angé Minisitā he 'oku 'ikai ke fiemālie 'a e Fakafofonga ia ki he me'a ko ē 'oku ou 'oatú.

Tali Pule'anga 'uhinga 'oku tuku pē laiseni he Potungāue kae 'ikai 'ai fakatautaha

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io, 'e Sea tapu mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki Mēmipa e komiti. Ko u tokoni atu pē ki he Fakafofongá 'a e 'uhinga ko ē na'e tu'u pehē ai ko ē 'a e Tu'utu'uni ko ení. Ke, ko e 'i ai ko ē fāmá 'a e tokotaha ko ē 'oku foaki ki ai e laiseni ke ne fāma'í pea mahino leva 'oku 'i ai 'ene taukei 'o fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni 'oku fiema'u ko ē he laó. Pea ko e foaki ko ē laiseni *process* kia nautolu pē ko ē na'a nau hanga 'o fāma'í.

Ko e feinga'í eni Sea ko e fakatātā ko ē 'oku 'omai mei he potungāué he na'e hoko 'i he 'otu Ha'apai, mahalo 'oku mea'i pē he Fakafofonga 'o Ha'apai 12 'a e lahi ko ē 'a e movete ko ē 'a e fanga ki'i *processing*. 'Oku 'i ai ki'i motu 'oku 'i ai e *process* ki fē ko e *process* atu he ni'ihī kae tautautefito ki he kāinga 'Esiá. Pea ko e taimi ko ē 'oku *monitor* ai he potungāué faingata'a. 'Ikai ke kei 'ofisa 'aki, he 'ikai ke kei ma'u he potungāue ha kau 'ofisa ke 'ave 'o tufa he 'ū motú mo e ki'i fai'anga *process* kehekehe. 'Ikai ngata ai, ko e, ko hono, ko e *process* foki 'oku 'i ai mo e ngaahi *requirement* ki ai 'a e tu'unga 'a e me'angāue ke langa, ko e tu'unga e fale ke 'i ai 'o fakatatau mo e Tu'utu'uni.

Ko 'ene mafola ko ē 'a e ngaahi *process* ia 'o pehē 'o faka'atā ki ha taha taukei, pea 'alu ia ki ha ki'i motu li'aki 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha 'o 'ai ai. Ko e pau ke toe feinga e potungāué ...

<002>

Taimi: 1500-1505

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... ke muimui'i 'oatu ha 'ofisa ki ai ke sivi. 'A ia ko e 'uhinga Sea, ko e *cost* ko ē ki he *budget* ko ē 'a e potungāue fakapa'anga. 'Ikai ngata aí ke lava 'o muimui'i he ko e *issue* ko e tau fakatātā ki he mokohunu, 'oku lahi 'a e palopalema ai. Pea ko e kongā eni 'a e feinga ko ē 'a e potungāue ke nau lava 'o *monitor* fakalelei mo mapule'i 'oku pehe'i ai 'a e tu'utu'uni ko eni Sea.

Pea 'oku ou tui au ka a'u atu pē ia ki ha taimi 'o hangē ko e faama ko ena 'a e Feitu'u na mo e ha'u 'a e tekinolosia mo e ngaahi fakalalakalaka ...

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko au.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai angé, ko e *Regulation* ko eni ki he faama pē ko e *process*?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e, ki he faama'i ko ē ika ka 'oku kau ai pē pea mo e ...

Sea Komiti Kakato: Me'a mo'ui.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io.

Sea Komiti Kakato: Ko ia, 'a ia 'oku kehe pē 'a e *process* ia?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io ko e *process* ia ko e taimi ko ē 'oku 'omai ai ko ē 'o ngaahi pē fa'o kapa pē ngaahi 'aki e me'akai. ...

Paula Piveni Piukala: Sea fakatonutonu atu 'a e 'Eiki Minisitā. Ko e fakalea fakapālangi ko e *fish processing establishment licence*. He 'oku nau talamai 'oku 'ikai ko e, ko e 'uhinga 'a e laiseni ko ena 'a e me'a ko ē 'oku 'uhinga mai ki ai 'a Ha'apai 12, pea 'oku 'uhinga lelei ange ia. Kole pē Minisitā ke fakalaumālie lelei pē, 'oku mahu'inga pea 'oku 'uhinga lelei ke 'oua 'e *mixed up*.

Ko e 'uhinga foki ko ē ko ē 'a Ha'apai 12 ke fakangofua 'a e *processing*, ki ha taha te ne *meet* 'a e *criteria* ko ē 'oku 'omai he 15, kupu 15, fai ia 'e he *CEO* mo 'ene potungāue. Ko hono 'ai ko ē ko ē ke fakangatanga 'oku natula filifilimānako ia Sea, Konisitūtone, fai 'etau pule ke 'oua 'e lelei pē ki ha taha.

Ko e 'uhinga ko ē ko ē 'a e fakalave 'oku 'omai 'e Ha'apai 12, pea 'oku ou tui pē au 'oku 'uhinga lelei, 'oku tonu pē ke laumālie lelei pē 'a e Minisitā ki ai. 'Oku 'ikai ke, ko e me'a ko ē 'oku ne fakamatala mai ko e *issue*, 'a e movete 'a e ngaahi *processing*, fo'i *issue* kehe 'aupito ia 'oku 'i ai pē ngaahi *standard* 'o e *final product* 'e lava 'e he potungāue 'o sivi kimu'a pea toki *import* pē *export* pē ko e hā hano fa'ahinga *distribution*. Ka ko 'eku kolé 'e, he ko e 'uhinga pē ia 'eku fakatonutonu 'e Sea, ko e 'uhinga mai 'a e laiseni ko eni kupu 14 ki he *processing licence*.

Mo'ale Finau: Mālō 'aupito Sea, ko e kole pē ia Sea, he na'e me'a mai pē 'a e Minisitā 'e a'u atu pē ki ai, ka 'oku ou kole 'e 'Eiki Minisitā ke fakakaukau'i pē mu'a, ko hono 'uhinga he 'oku 'osi fai 'a e fu'u ako lahi ia, talanoa pē au ki he mokohunu. Manatu'i 'e Sea 'oku ou hoha'a ki he me'a ko eni he ko e, 'oku faka'ofa 'a e *income* 'a e kakai, mo 'enau ma'u'anga pa'anga. Tau hanga mu'a 'o *simplify*, tau hanga o tukutukuhifo ke 'oua pē 'e 'oange 'a e faingamālie ki he tama 'oku 'i ai 'ene lau kilu ke ne 'omai 'e ia 'ene faama, pea nofo pē ia mo e laiseni *process*. Ka tau hanga mu'a 'o tukuange ha faingamālie ma'a e ni'ihi ko ē te nau lava pē nautolu 'o a'u ki he ngaahi *criteria* ko ē hangē ko e me'a Fakafofonga 7 ke 'oange ha'anau faingamālie 'Eiki Sea, ko e kolé pē ia Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea 'oku ou faka'apa'apa lahi ki he kole mei he Fakafofonga, hangē pē ko e me'a na'e fai ki ai 'a e fakamalanga 'anenai 'e a'u atu pē ki ai Sea kapau 'oku a'u 'a e vakai 'a e potungāue ki ha tu'unga 'oku fie fakafiemālie. Pea ko e Fakafofonga foki ko eni na'a ku 'ilo lahi ki he ngaahi laiseni ko eni pea mo e *process* ko eni, pea ko 'ene tu'u ko ē ki he kaha'u, ko 'ene a'u pē ki ha tu'unga 'oku fiemālie pea mo mateuteu 'a e potungāue ke lava 'o mapule'i pea 'e a'u pē ia ki ai Sea ke faka'atā.

Mo'oni pē ia 'a e tau'atāina 'oku foaki 'e he Konisitūtone mo e me'a ki ha kakai ke nau, ka kuo pau pē ke fakangatangata 'o fakatatau mo e 'ātakai. 'Oku 'ikai ke toe kehekehe ia mo e foaki ko ē laiseni kavamālohi, foaki 'a e laiseni mata tofua'a he Takimamata. Pau pē ke fakangatangata 'o fakatatau mo e 'ātakai 'oku 'i ai, kae 'oua kuo tau mateuteu ki ai, pea toki hoko atu 'o, ngaahi fokotu'u lelei ko eni 'oku 'omai, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io, me'a mai 'Eiki Nōpele 'Eua.

Fehu'ia hā leva me'a hoko kia kinautolu ta'ema'ulaiseni mo 'enau koloá

Lord Nuku: Tapu pē pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e fakakaukau ko ē 'a e fakahoha'a ko eni 'Eiki Sea, ko e faingamālie ko eni 'oku 'oange pē ki ha taha 'oku 'i ai ha'ane faama, laiseni. Pea 'oku pau leva ke 'oange, pea 'oku mo'oni pē ia, pau ke 'oange kia kinautolu he 'oku nau hanga 'enautolu 'o teuteu 'enau koloa koe'uhi ki ha tu'unga ke 'ave ai Sea.

Ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e hoha'a 'a eni na'e me'a ki ai ko ē 'a e Fakafofonga 'o Ha'apai 12. 'E fēfē leva 'a e toenga 'o e fonua ki he'enau fanga ki'i me'a ko ē 'oku ma'u ta'efaama'i, 'a ē ko ē 'oku fai ki ai 'a e kole pē 'oku fē, te nau hu'u ki fē? Ko e tu'u ko ē 'a e tu'utu'uni ko eni, 'oku hangatonu ia ki he faama ika kuo 'osi teuteu'i pea 'oange leva mo e laiseni kia nautolu ke nau hanga 'o *process* ke hū atu. Kapau te tau fakatātā ki he mokohunu me'a tatau pē, 'oku fēfē fanga ki'i kau uku mokohunu ko ē 'oku takai holo pē ia ...

<005>

Taimi: 1505-1510

Lord Nuku: ... 'o kumi 'enau mo'ui he 'oku 'uhinga pehē 'a e anga ko ē 'o e fakakaukau. Ko e, he koe'uhí ko e laiseni 'oku 'osi mahino hono halafononga 'o'ona ia, 'uhinga ia ki ha faama kuo laiseni ke nau hū ki tu'apule'anga pe ko e fakatau fakalotofonua. Ko e me'a 'oku fai ki ai e tokanga ko e fanga ki'i me'a iiki ta'elaiseni 'e fēfē 'i he Tu'utu'uni ko eni? 'E 'oange ha'anau faingamālie ke fakatau he Pule'anga 'o *process* 'o 'alu he me'a ko ē? Ko fē feitu'u ko ē te nau 'i ai, 'a kinautolu 'oku 'ikai malava ke nau fai e ngāue ko eni.

Ko e me'a ia 'oku fai ki ai e hoha'a. Ko e konga lahi ko ē fonua Sea pea ko e koloa ko eni ko ē 'oku tau, 'a eni ko eni 'oku fai ki ai 'a e feme'a'aki. Ko e koloa 'o 'oseni ko ē 'o e vahefonua ko Tongatapu ko e koloa ia 'a e kakai 'o e fonua, kae fakavahevahe'i kinautolu koe'uhí ko e ivi fakapa'anga Sea. Ko e me'a ia 'oku fai atu ki ai 'a e hoha'a Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'ai ke ki'i me'a mai e ...

'Eiki Palēmia: Sea tuku ke u ki'i tokoni atu pe Sea ki he feme'a'aki Sea. Tapu mo e Feitu'u na tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. 'Oku 'uhinga heni 'o kapau 'e 'i ai ha taha ia ai ha'ane laiseni ke ne hanga 'o *process* hangē ko ia 'oku fai ki ai 'a e feme'a'aki, 'e lava pe ha taha ia 'o ha'u 'omai 'ene ika pe ko 'ene hā 'ene me'a ke 'ai ke *process* ai.

'Ai pē hangē ha'atau fakatātā pē eni hangē ko e *Nishi*. Neongo 'oku 'i ai pē ko e kautaha *Nishi* ia 'oku 'i ai 'ene polokalama 'a'ana mo 'ene ngoue, ka 'oku lava pe ha taha mei tu'a 'o 'omai ki ai ke lava 'o *process* sivi'aki e me'a ko ia. 'A ia 'oku 'ikai ke u tui au ki hono lau hangatonu ko eni 'a e Tu'utu'uni 'e ta'ofi ai ha taha 'ene ha'u ki ha tokotaha ma'u laiseni 'o 'omai ke

ngāue'aki 'ene fale *process* ke *process* ai 'ene me'a 'a'ana. Ko e ki'i anga pe ia e tokoni atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Palēmia, 'io Tongatapu 8.

Vaea Taione: Tapu mo e Sea tapu mo e Hou'eiki 'o e Komiti Kakato. 'A ia kapau ko e me'a mai ko eni 'a e Palēmia fekau'aki mo eni hangē pe ko eni ko ho'o ki'i faama ko eni. 'A ia ko e 'uhinga ke mahino lelei hangē ko ho ki'i faama ko eni 'oku ta'efakalao ko eni he taimi ni, 'e fie pehē kātoa mo e kakai e fonua. Te nau 'ai pe 'enau fanga ki'i faama pehē 'o talitali ki he tama ko ē 'e laiseni.

'A ia ko e 'uhinga ia ko e ko ē ko 'ene laiseni pē 'a e kau tama ko ē ko ē 'oku 'i ai 'enau seniti, ko mautolu ko ē ko ē 'oku 'ikai ke 'i ai ha'amau seniti te mau 'ai pehē mo mautolu ia 'o 'ave ki he tama. 'E ngofua pe 'a e me'a ko ia? Ko e fehu'i ia ke tukuange mai ha faingamālie ki he kakai 'o e fonua ki he fa'ahinga me'a pehē, hangē pe ko ē na'e me'a ki ai 'a e Palēmia he 'ikai ke nau ō mai nautolu 'o ta'ofi 'ete ki'i fale?

Sea Komiti Kakato: 'E 'Eiki Minisitā 'oku 'i ai e me'a ia 'oku mahino mai kiate au he me'a ko ē 'oku me'a ki ai 'a e kau Fakafofonga, kapau te ke me'a ki he me'a ko eni. Ko e ki'i me'a ko ē na'a ku talanoa ki ai ko e fo'u pe ia he fo'i founa 'o e 'āpuaka hūfanga he fakatapu. Ko e 'ai ke fai ko ē fo'i fakafānau 'e fai ia 'e he tokotaha pe 'i he potungāue he Potungāue Toutai pe, 'e kole kia nautolu ke nau omai 'o fai e me'a ko ia.

Ko e me'a ko ē 'oku ha'u kiate au he fo'i me'a ko ē 'oku me'a ki ai 'a e kau Fakafofonga he 'ikai ke 'i ai ha taha ia he fonua te ne malava 'e ia 'o hangē ko e ki'i me'a ko ē 'oku ou feinga ke u 'ai. Te ne lava nai 'o 'ai pe 'ene ki'i me'a pe 'a'ana ia tau pehē hono fanga pea ne 'ai 'ene ki'i 'ā ai ko 'ene, pea ne tākaki mai ha'ane mokohunú. 'Ikai foki ke ne lava 'e ia 'a e ngāue fakatekinikale ko eni 'a eni ko ē 'oku 'uhinga ki ai e Feitu'u na ke fakafanau 'a e mokohunu. Ko 'etau fakatātā pe ko e mokohunu ko e mokohunu 'oku ofi taha mai. Ko e ika ia 'oku taumama'o ia ki he me'a ka 'oku 'i he tu'utu'uni ia. Hā ha'o me'a ki ai ki he si'i fanga ki'i faama ko ē 'e malava 'e he fāmili pe 'o tali ki hano toki.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko e me'a 'oku mahino ki he motu'a ni hangē ko e fakamalanga 'a e 'Eiki Nōpele 'o 'Eua, ko hono 'uhinga ke faka'atā 'a e fanga ki'i iiki ange pe ko e fanga ki'i, kinautolu ko ē fanga kau faama 'oku nau ma'u fakataautaha 'enau fo'i mokohunu tau fakatātā pe ki he mokohunú.

'E malava pe Sea ke nau ō 'o fua 'a e me'a ko ē 'oku nau ma'u ki he ngaahi kautaha ko ē 'oku 'i ai ko ē 'enau 'ū fale *process*. Pea ko e *quantity* ko 'etau talanoa ko ē fakatātā ko ē mokohunu ko e mokohunu foki 'oku 'ikai ke fu'u lahi. Ko e me'a ko ē 'oku tau fakangatangata ai ko ē hono toutai'i e mokohunu neongo 'oku 'ikai ke faka'atā he taimi ni, ke a'u ki ha tu'unga mo ha fa'ahinga *quantity* 'oku lahi ke lahi 'a e ngaahi kakai ko ē te nau *process*. Tukukehe ange Sea 'a e fiema'u ko ē 'a e maketi ia mei muli 'a e *size* ke 'oange ai, 'a e founa hono *process* mo e ngaahi fiema'u ko ē 'anautolu.

Taniela Fusimālohi: Sea lava pe 'o fai ha ki'i ...

<007>

Taimi : 1510-1515

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : ... Ka ko e fili ia 'oku 'ikai...

Taniela Fusimālohi : 'O fai ha ki'i tokoni. Ko 'eku tokoní 'oku pehé ni.

Sea Komiti Kakato : Ke tali 'a e tokoni?

Taniela Fusimālohi: 'Eiki Sea koe'uhí ko e ki'i fo'i ..

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'Io Sea.

Taniela Fusimālohi : Kātaki pē 'Eiki Minisitā ko e fo'i poini faka'ekonōmika 'oku pehé ni.

'Eiki Sea Komiti Kakato : Fakafofonga.

Taniela Fusimālohi : 'A ia 'oku lolotonga hoko pē ia 'i he vāhenga.

Sea Komiti Kakato : Fakafofonga 'ai pē pea ke ki'i tokanga mai kiate au.

Taniela Fusimālohi: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Na'a ke kole tokoni pea 'oku ou 'eke ki he Minisitā ...

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea.

Sea Komiti Kakato: He ko 'etau Tu'utu'uni ia pē 'oku ne tali ho'o tokoni. Kuo ke malanga e Feitu'ú na ia kae 'ikai ke ke fakaongoongo mai kia au.

Taniela Fusimālohi : Ko ia Sea fakamolemole Sea, ka ko e fo'i poini 'oku pehē koe'uhi 'oku lolotonga hoko ia he vanila 'o sipinga tatau mo e me'a ko ia 'oku fakamatala ko ē ki ai 'Eiki Minisitā 'o pehē. Te u tō e vanila...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea ka u hoko atu au kuo tau talanoa vanila mai ia ka ko 'etau lele...

Sea Komiti Kakato : Sai 'ikai ke tali 'e he 'Eiki Minisitā. Toki 'ai pē ha'o malanga he ko e, he ē ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Kae sai 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Kae tuku ke hoko atu 'a e me'a 'a e Minisitā.

Taniela Fusimālohi : Ko ia Sea ko e 'uhinga 'oku pehē. Kapau te tau hanga 'o faama'i hangē ko e mokohunú, *size* si'isi'i pea tau to'oto'o atu 'etautolu ko e fakatau ki he fale ko ē 'oku ngaohi ai. Ko hono totongi Sea 'oku ou talaatu 'e hangē ia ko e vanila 'e 'i lalo 'aupito ia. Kapau leva 'e ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ka u fakatonutonu atu 'e Sea 'a e ...

Lord Nuku : Fakafofonga ke u ki'i tokoni atu pē.

Sea Komiti Kakato : Fakatonutonu mo, me’a hifo 'Eiki Nōpele ki lalo, me’a hifo mo ‘Eua kae fakatonutonu e 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ko e fakatonutonu Sea ko e ‘uhinga’i ko ē ‘e he motu’a ni na’e makatu’unga ‘a e fakamalanga ‘a e Fakafofonga Nōpele ‘o ‘Eua ki he *quantity* ‘a e lahi ko ē ‘a e fo’i mokohunu te nau ma’u. ‘Oku tapu pē he lao ia *under size* Sea ‘oku ‘osi talamai hangatonu pē ia ko e fanga ki’i me’a ko ia ‘oku iiki hono *size* ‘oku tapu pē ia he lao Sea. Ko e ki’i fakatonutonu pē ia.

Taniela Fusimālohi : Sea ka ko ‘eku ‘uhinga eni.

Lord Nuku : ‘E Fakafofonga ko ‘eku ki’i tokoni atu pē ‘aku ia ki he me’a ko eni na’e fai ki ai ‘a e fakakaukau. Na’e hanga ‘e he Potungāue Toutai ‘o fakatau mamafa mai e ika, ‘o fakatau ma’ama’a ki he kakai he ta’u kuohili. Ko e me’a ia na’e fai ‘e he Potungāue Toutai. Pea ‘oku ‘i ai e fakakaukau na’a nau lava ‘o pehē. Ko e me’a ko ia ‘oku ke me’a mai ko ē ki ai ke ‘ave ko ē ki he fale fua mokohunu ko e totongi ia he ‘ikai sai. Ka koe’uhi na’e ‘osi hanga ‘e he Pule’anga ‘o ‘ahi’ahi’i e me’a ko ena, fakatau mamafa mai e ika ko ē ‘a e kau toutai ‘o fakatau ma’ama’a ki he kakai e fonua. Ko e ‘uhinga ia na’a lava ‘e he Pule’anga ‘o fai ha founa pehē ki he fanga ki’i me’a iiki. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi : Ko ‘eku ‘uhinga foki ia Sea ko e *size* iiki, pea ‘oku ‘omai leva ‘a e fakakaukau ko ē ki he *corperative*. Ko e tñaki ko ē ‘a e fanga ki’i me’a iiki ‘oku nau ma’u leva ‘a e lahi ko ē ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e 'Eiki Minisitā. Ko ‘eku fehu’i ‘aku he ‘aho ni, ‘e ‘ave e fakaivia ko eni ‘oku ‘uhinga ki ai e 'Eiki Nōpele ki fē? ‘Ave ki he levolo ko ia. Ko e tu’u ko ē he taimi ni, ko e ngaahi fu’u kautaha lalahi pē te nau lava haofi’i e me’a ko eni.

'Eiki Palēmia: Sea ko e ki’i fakatonutonu pē.

Taniela Fusimālohi: Ko e ki’i faama ia ‘a Feitu’ú na Sea.

Sea Komiti Kakato : Fakatonutonu.

'Eiki Palēmia: Ko e tñaki ko ē ‘a e ...

Sea Komiti Kakato : Fakatonutonu ‘Eua 11, me’a hifo ā ki lalo.

'Eiki Palēmia : Ko e tñaki ko ē ha ‘ū me’a ‘oku *under size* ‘e ‘ikai ke ‘alu mei ai ‘o ‘ova ai ‘i he *size* ko ē ke fakalao ai. Hangē ko e me’a ‘a e Minisitā ko ‘ene kei *under size* pē ‘e kei tapu ai pē tatau ai pē pe ‘oku ‘i ai ha’o laiseni pē ta’elaiseni ‘e kei tapu pē ‘a e *under size* ia.

Ka ko e fo’i poini ko ia na’e ‘uhinga ko ē ki ai ‘a e Feitu’ú ni ‘a e, ko e kapau te tau feinga ke tau *processing plan* kātoa, ‘ikai ke tau ma’u ‘etautolu e ivi ko ia. Fēfē ‘anautolu ko eni ‘oku nau ma’u ‘a e ivi ke ‘ai ‘a e *processing plan*, ‘osi ‘i ai ‘enau palani fakalakalaka. Toki lava mai leva ‘a e fanga ki’i kautaha iiki ‘o fua ai. He tahá te nau lava ‘enautolu ‘o ma’u ‘a e ivi fakapa’anga ke ngaohi ‘a e ngaahi *facility* ko eni ke *process* ai ‘enau ola, ola ‘enau ngāue ‘oku fai. Mālō Sea.

Tokanga ki he fatongia Pule’anga ke fakaivia ‘a e kau nima vaivai

Taniela Fusimālohi : Sea ka u faka’osi atu au. Ko e ‘uhinga foki ia ko e fatongia ia ‘o e Pule’anga ke ne langa ma’a nautolu ‘a e fanga ki’i me’a iiki ‘i he ngaahi vahefonua. ‘E hanga

‘e he ngaahi pisinisi mei muli ‘o teke kitu’a kitautolu ‘o hangē ko e me’a ko ia ‘oku nau lolotonga fai he taimi ni. Ko ē kuo ‘osi langa ‘a e ngaahi fale *pack* ia ki he ngoue.

Ko e hā ‘oku ‘ikai ke tau langa ai ‘i Ha'apai ha fale ‘e 1 pē 2 kae fakaili ‘e he fanga ki’i *size* iiki e me’a ‘o fai ‘enau *processing* ai pea tau kumi atu he māketi ki ai. Ko u tui ko e fatongia ia e Pule'anga. Langa ia ‘e nautolu pea nau kumi ‘e māketi. Na’e ‘ikai ke u talanoa au ki he under *size*. ‘Oku lava pē ‘e he fanga ki’i *size* ia e faama iiki ‘o fai e me’a ‘o a’u ki he lelei taha. ‘Osi fai ‘e he vanilla kamata ke langa e fanga ki’i fale ke nau fakamōmoa ai.

Ka ‘oku ou talaatu Sea ko e hū mai ha ngaahi kautaha pehē mo ha’anau ngaahi fale pehē te nau pule’i kotokotoa e māketi. Ko e me’a ma’u ‘e he tama faama kau ai e faama ‘a e Feitu’u na ko e vahe nima pē ia ‘e taha ‘o e me’a na’e tonu ke ke, ke ma’u ‘e Sea. Ka kapau te tau fou ‘i he fo’i founa fakalalakaka ko eni ko ‘etau ha’u e Pule'anga ‘o fakaivia, ‘ange e fale ko ē ‘oku fai ai e *processing* ko honau fatongia ia. Kole ha tokoni, langa. Pau ko ha kau faama ‘e toko 20 he feitu’u ko ia ko e mokohunu ako’i kinautolu ki he *processing*, pea nau omai ‘o fai fakataha ai ‘i he *cooperative* pe ko e fetokoni’aki he ko hono laumālié.

Fatongia ‘e taha fika ua ‘a e Pule’angá ...

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Taniela Fusimālohi: Kumi ha māketi.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, Fakafofonga ko u kole atu tau ki’i mālōlō mu’a ē. Mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea.

(Na’e mālōlō heni ‘a e Fale)

<008>

Taimi: 1530-1540

Sātini Le'o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato.

(Pea na’e me’a hake leva ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato, Lord Tu’ilakepa ki hono me’a’anga)

Sea Komiti Kakato: ‘E ‘Eua 11 mālō ho’omou laumālie Hou’eiki tau hoko atu he ki’i vaha’a taimi ko eni. Fakamolemole pē ki’i feinga pē ke tau to’oto’o pē ē.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ka u feinga pē au ke u faka’osi atu ‘eku pōini koe’uhí ko e, ko e fo’i tūkunga ko eni Sea ‘oku pehē, ‘oku ‘ikai foki ke lēvolo ‘a e mala’eva’inga ko eni ko ē ‘oku talamai ‘e he laó, ‘a ia ko ‘etau tuku ko ē ‘o ‘atā ‘oku ‘i ai e ivi mālohi pea mo e vaivai. ‘A ia ko ‘eku ‘uhinga Sea ‘oku hū heni ‘a e Pule'anga ‘o fai hono fatongia ko e fakaivia pea ko e fakaivia ko ē ‘oku fai hangē ko ‘eku fakahoha’a ‘anenai ko e fakaivia e vaivai.

‘Oku ‘i ai e mo’oni ia ‘i he fakamalanga ko eni ‘a e ‘Eiki Minisitā ko ē ki he Leipā ‘ene pehē ‘oku ‘ikai tonu ke mofele he ‘oku ‘i ai e palopalema ko eni ‘e faikovi’i ‘e he fa’ahinga e me’a. Ka ‘oku ‘i ai pē ‘a e tokolahi totonu ‘e ma’u ai ‘a e lahi totonu ‘o e me’a ‘oku fiema’u ma’a e māketi pea ko u tui Sea ko e ko e ‘uhinga ia totonu ia pea ‘oku totonu ke fai ai ko ē ‘e he

Pule'anga 'a e ngāue tatau ko e fai e fakaivia ki he vaivai. He ko 'ene tu'u ko ē he taimi ni ia ka ha'u ha kautaha ia 'o hangē pē ko 'etau hoha'a ko ē ki he fai ko eni e tukuange 'a e tō e tutu mo e me'a pehē ke 'atā 'oku sīsīpinga tatau pē ia mo eni. Kapau te tau tuku pehē pē ko ia pē ia 'oku ha'u mo 'ene laiseni ke faama 'oku mahino pē ia ko ia pē ia te ne fai pē 'e ia e faama pea ne toe fai pē 'e ia hono ngaohi.

Ka ko e fehu'i ko ē 'a e 'Eiki Nōpele ko ē 'o 'Eua pea mo e Tongatapu 7 ka 'oku 'i fē leva e kakai ia ke fakaivia? Ko e pēsēti 'e 88 he'etau setisitika 'oku talamai pē faka'ofa ko e nofo pē ki he ngoue. Ka ko ē Sea kuo 'osi talamai pē 'e Molitoni ka 'oku 'ikai 'a 'uta ko tahi ena ko homou fakalahi ia. Ka kuo fū'u lahi 'etau nofo 'i 'uta ke 'ai e ngoue ka tau ki'i pehē mai ki tahi ko Ha'apai ē ko e mohu atu he ngaahi me'a 'e lava 'o faama. 'Oku mahino pē 'oku 'i ai e ngaahi tu'utu'uni ia 'e fai pau ki ai koe'uhí ko e me'a pē 'oku faama'i ko ia pē 'e 'ave ke ngaohi. Ko e kongia ia 'a e fakaivia 'ikai ke ngata pē 'oatu e me'angāue ke fai 'akí, 'oatu mo e ako'i ko ē 'o e 'iló ke tahataha hake 'ilo ki 'olunga.

He ko e ko e ngaahi kautaha fakavaha'apule'anga eni 'oku nau ō holo 'o kumi faingamālie ke 'inivesi ha fonua 'osi ma'u 'e nautolu e 'ū me'a kātoa. Kae 'oua mu'a 'e ngalo hotau kakai ke kamata ai e fakalalakaka. Tau fakaivia angē ka 'oku fiema'u tangikē 'ai ha *project* ke tufa ha tangikē ki ha kakai pau ke nau kamata e me'a mo toki tohotoho atu ai ke movete 'a e fakakaukau ko eni, ko e hā e lahi taha 'e ala, ala lelei ki he ngaahi fāmilī pea ko u tui ko e me'a ia. 'Oku 'ikai ke u tui au ia 'e 'aonga eni ia 'i 'Eua 'a eni mau nofo pē mautolu ki he ngoue ko e koe'uhí ko e lahi 'a e kelekele ki he vanila mo e me'a pehē.

Ka ko u 'osi sio atu ki he ngaahi feitu'u 'e ni'ihi tautautefito ki Vava'u mo Ha'apai 'e 'aonga e fakakaukau ia ko eni 'o kapau te tau, tau siosio lelei ki he me'a ko eni 'oku ou 'uhinga ko ē ki ai. 'Oku fiema'u e fakaivia ia he 'oku 'ikai ke lēvolo hono tukuange 'atā pehē, 'oku tu'u atu 'a e vaivai ia mei lalo 'o sio hake ia ki he mālohi 'oku 'i ai ko ē 'ene pa'anga mo 'ene me'angāue.

'I he fakakaukau 'a e fakalalakaka ko e fatongia totonu eni 'o e Pule'anga ke ne fakaivia e vaivai ke 'alu hake ke na lava 'o fe'auhi na fe'auhi mo e mālohi pea ko 'ene toki *fair* ia. Ko e fakakaukau ko ē ke 'i ai ha *corporative* ko e me'a ia 'oku totonu ke *set up* mo tokoni e Pule'anga ke *set up* ha *corporative* ke fai ai 'a e ngāue ko eni.

'Eiki Palēmia: Ko e ki'i, ki'i 'e ke pē 'aku ia Sea he, 'a e Fakafofonga kapau 'e laumālie lelei pē ki ai. 'A ia ko e 'uhinga leva 'e 'alu atu leva e Pule'anga ia 'o fe'auhi mo nautolu 'oku nau 'i ai 'enau ivi ke nau fokotu'u 'enau *processing plan*? Ko u pehē au ia na'e 'ikai ke mou, 'oku 'i ai 'a e 'ū lēvolo 'oku pehē 'oku hū mai 'a e Pule'anga ko e 'uhinga he 'oku 'i ai ha taha ia 'e ai hono ivi fe'unga ke ha'u 'o fakahoko ia. Ka ko ē, ka 'oku tau pehē pē eni ko e faama iká 'e iku mate ai e 'ū faama ika ia 'e ni'ihi 'o kapau 'e ō atu e Pule'anga ia 'o fakalele 'a e 'ū faama ika pehe ni ke *process* ai hangē ko ē ko ho'o me'a.

Ko u tui 'e 'i ai 'e lava pē 'o sivisivi'i ke 'i ai pē ngaahi keisi tau pehē ko e motu ia ko ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha faama ika ia ai 'e fai ha *processing*, pea ala hū atu ai e Pule'anga he 'oku 'ikai ke 'i ai ha *competition*. He ka 'oku ke pehē 'e fakalukufua ke ō atu ko ē ki ai ko u tui 'oku 'ikai ke fakapotopoto ia. 'A ia 'oku fa'a ngāue'aki foki 'a e laiseni fakalalakaka 'o hanga leva 'e he potungāue fuatautau pe 'oku taau ke 'oange ha laiseni fakalalakaka 'a e tokotaha ko ia 'i he feitu'u ko ia *given* 'a e 'ataakai 'oku 'i ai he ē. Pea 'e lava leva ai 'o 'ai leva ai 'a e *processing plan* ha'u leva 'a e fanga ki'i faama iiki fua mai ki ai. Tahā te nau lava 'e nautolu ma'u ha'anau seniti ke fai 'aki 'a e ngāue ko ia. Ko e anga pē ia e ki'i fokotu'u fakakaukau atu mo e ki he, he

‘oku mahu’inga’ia pē au ia ‘i he *development* ko eni he tafa’aki ko eni hangē ko ho’o me’a Fakafofonga mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ka, ‘io ko e, ko e ‘oku mahino pē ia ka ‘oku, ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ‘eku fakamalanga ‘a’aku ia ke ha’u e Pule’anga ‘o nofo ‘i loto ‘o fai ko e fakaivia. Kapau ‘oku fiema’u me’angāue ‘oatu, kapau ‘oku fiema’u ako ‘oatu. Kapau ‘oku fiema’u ha ngaahi *infrastructure* lalahi ‘oatu he ‘oku ‘osi fai pē ia he kuohilí pea ‘oku ‘osi fai pē ia he ngaahi fonua lahi. Ko e, ko e *role* ia pē ko e fatongia ia ‘o e Pule’anga ke ne hanga ‘o *facilitate* pē fakafaingamālie’i ‘a e fakalakalaka ‘i he lēvolo taupotu taha ko ē ki lalo.

Ko u tui Sea kapau te tau ‘alu he lēvolo pehē mo e fakakaukau pehē ko e pēseti ‘e 88 ia e ngaahi fāmili ‘oku nau kei nofo ‘o faingata’a’ia ...

<009>

Taimi: 1540 – 1545

Taniela Fusimālohi: ... pe ko e peseti e 27 e sitetisitiká. Ko u tui Sea ‘oku tau tokoni tautolu ia ke tatala e nofo masivá meí he kakai tokolahi. Pea ko e anga pe ‘eku fakamatala ‘aku Sea koe’uhí, ko eni ko e ta’au fakamāmani lahi eni ko ē me’a ‘a e *WTO*. Ko ‘enau ‘ilo pe ‘oku ‘atā ko e ha’ú ia, ‘a e pa’anga lahí mo e me’angāue lahí ‘o teke kitautolu ke tau nofo tu’a ’ā ‘i he me’a na’e totonu pe ke tau lava ‘o fai. Koe’uhí he ‘oku ‘ikai ke fakahoko hotau fatongia totonu ko e fai ‘o e fakaivia ‘i he lēvolo ko ení.

Ko u tui Sea ko e fakakaukau ia ‘o e ‘aho ní kae tuku atu pe ia ki he laó. Ka ko u tui ko e laumālie ia ‘oku tau talanoa ko ē he ‘aho ní he lao ko ení. Ko fē e me’a heni ‘e tu’utu’uni mo e Tefito’i Laó te tau ki’i ue’i kae faingamālie ai hotau kakaí.

Sea Komiti: Mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea.

Sea Komiti: Mālō Fakafofonga, ‘ai ke ki’i tukuange kia Tongatapu 10 ke ki’i me’a mai peá ke toki me’a mai Minisitā ē.

Fokotu’u ke fakalelei’i kupu 13 ‘o e Tefito’i Lao

Kapelieli Lanumata: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakató. Fakamālō atu he faingamālie ‘oku ‘omi mo’okú. Kiate au pea mo e fakakaukau ‘a e motu’á ni Sea ‘oku mahu’inga pe ke tau vakai meí he ngaahi *angle* kehekehe. Mahu’inga’ia ‘aupito e motu’á ni ia ke tau, he taimi lahi ke tau hanga ‘o *compare* pea mo *contrast* te ne lava ‘o ‘omai ‘a e maama makehe kiate kitautolu tautautefito ki he faitu’utu’uni ‘a e Feitu’una pea mo ho Fale ‘Eikí Sea.

Te u, ko u fie fakatalanoa atu au ki he lave ko eni ‘a e me’a na’e tokanga ki ai ‘a Ha’apai 12, ki he Tu’utu’uni kupu 14 (2). ‘A ē na’e me’a mai ki ai e ‘Eiki Palēmiá tautautefito ki he ni’ihi ko ē ‘oku nau faama’i ‘a e me’a mo’ui ‘o ‘osení pea toki fai leva ‘enautou ha founga ange ki hono *process*. Te u, ko u fie fakatalanoa au Sea kapau ‘e laumālie lelei e Feitu’u na he ko e me’a mo’oni eni na’e hoko pea ‘oku lolotonga hoko pea ‘e kei hokohoko atu ai pē ‘o kapau he ‘ikai ke fai ha tokanga ki ai ‘a e Fale ‘Eikí ni.

Te u talanoa au he *perspective* ‘o e tō melení pe ko e ngoué Sea. Ko e vāhenga ko ē e motu’á ni ko e tokolahi taha ‘o e kau tō fakakomesiale ‘o e melení pea meí he kolo ‘oku fokoutua ai e motu’á ni. Ko e palopalema lahi taha na’a nau fekuki mo ia ‘i he ngaahi ta’u kuo maliu atú a’u pe ki he lolotonga ni Sea. Ko e taimi ko ē ko ē ‘oku *process* ai e fo’i melení ke uta ki tu’apule’angá. Hā nai ‘uhinga ‘o e palopalemá? He ko e fo’i meleni kotoa pē ‘oku uta ki tu’apule’anga kuo pau ke *hazard certify* kae toki lava ‘o ‘ave ki he ngaahi māketi ‘oku fiema’u mai ke ‘ave ki ai.

Fale pē ‘e taha ‘i Tongá ni ‘oku ‘osi lave’i pē ‘oku ‘osi mea’i pe ‘e he Feitu’u na ‘Eiki Sea ‘oku *HACCP certify* ‘oku nau lava ‘o fai e fatongia ko eni. Hā e palopalemá, ko e totongi hono *process* e ngaahi koloa *export* ko ení Sea, fu’u mamafa ‘aupito ia. Meimei ‘alu ‘a e, meimei ‘ova e peseti ‘e 50 ‘a e ki’i seniti ia na’e tonu ke ma’u ‘e he kau ngoué, ‘alu kotoa ia he *process*. Pea ko u manavasi’i na’a hoko e ‘isiu ko ení ko ha ‘isiu tatau pe mo e me’a ‘oku me’a mai’aki ‘e he Feitu’u na Sea. ‘Oku ‘i ai pe ki’i faama mokohunu e Feitu’u na, na’a hoko ‘a e hono taimi ko ē, ko ē ‘e ‘alu ai ki he *process* pea ‘ave ai e ki’i konga lahi e ki’i seniti na’e tonu ke fa’o ‘i he kato e Feitu’u na Sea. Ko e me’a ia ‘oku mahu’inga’ia ai ‘a e motu’á ni.

Hangē ko e me’a na’e lave ki ai ‘a e Fakafofonga pea mei ‘Euá. Ko u tui ‘oku ‘i ai e ngafa fatongia e Pule’angá ko hono *facilitate*. ‘Oku lave’i pe ia ‘e he Feitu’u na Sea ‘oku ‘i ai ‘a e *packing facility* homau koló he taimí ni. ‘E tokoni ki he uta e ngoué ka ‘oku mahu’inga pe kapau ‘e toe tokoni mai e Pule’angá ke ‘ai hano *fumigation center* ‘o tu’u pe he tafa’akí. He ko u tui ko e taha ia e ngaahi palopalema lahi ‘aupito ‘oku fekuki mo e kau ngoué. ‘I he taimi ‘oku fakavavevave ai ke faka’ahu e fo’i melení pea mo e hiná ke uta ki tu’apule’angá ‘oku taha pe e fale faka’ahú ia Sea. Pea ‘oku mea’i pe ‘e he Feitu’u na.

Ko e ngaahi fatongia ia ‘oku tokanga ki ai e motu’á ni ke tokangaekina he Pule’angá hono fakaivia. Tautautefito ki he’etau ngoué pea mo e toutai he ‘oku ‘ikai ha maka koloa hotau fonuá ni ko tahi pe mo ‘uta. Ko e mahu’inga’ia ‘aupito e motu’á ni he me’a ko ē ‘oku kole ‘e Ha’apai 12. Kiate au pea mo e fakakaukau ‘a e motu’á ni Sea, ko u faka’apa’apa lahi pe ki he ngāue ‘a e komiti’i pea ko u faka’apa’apa lahi ki he Pule’angá.

Kae hangē ko e me’a na’e me’a ki ai ‘a Tongatapu 4, ‘i he tu’utu’uni he kupu 6 kupu 14 pea mo e kupu 16. Kiate au ia ‘e Sea hangē ko e me’a na’e lave ki ai e ‘Eiki Nōpele ko ē ‘a ‘Euá ‘oku ki’i lahilahi e *inter* fihí kiate au pea ‘oku fiema’u ia ke ki’i *harmonise*. Kiate au pea mo ‘eku fakakaukau Sea hangē ko e me’a na’e fokotu’u atu ‘e he Fakafofonga Tongatapu 7, ‘e mahu’inga mālie ange kiate au ke ...

<010>

Taimi: 1545-1550

Kapelieli Lanumata: ... fakatonutonu. Fakahū mai ha fakatonutonu ki he Tefito’i Laó he kupu 13 Sea kae lava ke fenāpasi pea mo e ngaahi Tu’utu’uni ko ení ‘oku fokotu’u mai mei he Hou’eiki Pule’angá. Fakamālō atu he ma’u faingamālié Sea.

Mateni Tapueluelu: Sea ki’i ...

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki ‘e ‘ave kia Tongatapu 1 ē ka u fakafokifoki mai ‘etau feme’a’akí ē. Tau foki mai mu’a ki he faama iká ē, tau nofo he faama iká. Ko e ki’i faama mokohunú mo e ‘ū me’a ko ē na’e fai e feme’a’aki ki ai ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane, ko e anga pē fakatātā ka tau fakafoki mai ka tau ‘unu ē.

Tui ke fakafoki e mafai he kupu 6 ki he Minisita ke tatau pē mo e mafai he Tefito'i Lao

Tevita Puloka: Mālō ‘aupito Sea pea ko e ‘uhinga ia ‘eku fokoutua hake ke tau foki mai mu’a ki he, ki he ‘ū lao ko eni ‘a eni na’e ngāue ki ai ‘a e komití. Sea ‘oku mahino ‘aupito pē mei ‘aneafi ‘i hono ue’i ko eni ‘o sio pea mo e feme’a’akí ki he kupu 6 ko hono ‘uhingá ko e mafai ‘i he Tefito’i Laó ‘oku ‘i he Minisitā.

Pea ‘oku mo’oni pē ‘oku ‘ohake ‘a e ngaahi, feme’a’aki pea ko e me’a pe ia na’e ‘ohake ‘i he komití ‘a hono fakafokifoki ‘o e ngaahi mafai mahino ki he 'Eiki Minisitā. Sea ‘oku ou kau au he tui ki aí. Fakafoki ‘a e ngaahi mafai ko eni ‘a ē ‘oku mahino na’e liliu mei he *CEO* ki he Minisitā. ‘Oku mahu’inga ‘aupito ‘i he vakai ‘a e motu’á ni ke ‘oua na’a fai e fua fatongia ‘a e kau ngāue fakapule’angá, *CEO* mo ‘ene Minisitā pea hoko ha fa’ahinga me’a pea tau toe hanga atu tautolu ko ē ki he Minisitā ‘oku ne talamai kuo me’a mai ia ko ‘ene *CEO* na’e ‘i ai e mafai ko íá.

Ko u faka’amu au pea ‘e faingofua, taha pē me’a ‘oku tau hanga atu ki aí ko e 'Eiki Minisitā mo ‘ene potungāue pea ka ‘i ai ha me’a ‘e fehalaaki ‘i he potungāue ko íá. Sea ‘oku ou tui au ko e 'Eiki Minisitā pe ia te ne fua ‘a e kanongatāmaki ko íá pea tau hanga ki ai ‘o fehu’i ki ai kae ‘ata’atā pē *CEO* ia mo ‘ene kau ngāue ma’olunga ko ē mo e kau Tokoni Talēkita ‘i he’ene potungāué. Telia na’a ‘osi angé kuo tau toe hē holo tautolu ha toe fetukuaki ‘a e 'Eiki Minisitā ia mo ‘ene *CEO* kae pehē ki he’ene kau ngāué. Ko e anga ia ‘a e vakai ‘a e motu’á ni pea ‘oku ou kau au ‘i he poupou, ‘e kei tu’u pē ke kei tu’u pē Tefito’i Laó mo e mafai ‘oku ‘i he Minisitā. Tau tāketi ki he Minisitā pea ‘ai e Minisitā hūfanga he fakatapú ke mahino ‘ene Minisitā ko e ‘ulu ia e potungāué, ko ia te ne fua ‘a e mafatukituki ‘o e fatongia ko ē ‘o ‘ene potungāué.

Ko u tui lahi pē Sea mo ‘eku faka’amu ‘aku, ‘oku kei toe ‘etau ngāué ke tau, ko u hanga atu pē ko hono ‘uhingá ko e ngaahi kupu’i lao ko eni ‘oku tau hanga atu mo muimui atu ki aí. Mālō Sea. Fokotu’u atu.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Kupu 15 ē.

Mo'ale Finau: Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io.

Mo'ale Finau: Fakamolemole pē Sea.

Sea Komiti Kakato: Ha’apai 12.

Fokotu’u ki ha kupu si’i (3) he kupu 14

Mo'ale Finau: Sea ‘oku ou fokotu’u atu ko u fakamālō ‘aupito ki he ngaahi tipeití, mahu’inga mālie ka ko u fokotu’u atu 'Eiki Sea ‘i he kupu 14 ke ‘i ai ha ki’i kupu si’i (3). ‘E pehé ni ‘eku fokotu’u ‘Eiki Sea, ‘E ngofua ke foaki ha laiseni ngaohi’anga ika ki ha taha pe kautaha ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’anau laiseni faama ika ka kuo pau ke nau fakakakato ‘a e ngaahi tu’utu’uni fakalao kotoa pē kimu’a ke foaki ha laiseni ngaohi’anga iká. Ki’i kupu si’i (3) ia 'Eiki Sea ‘oku ou fokotu’u atu ke tānaki Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko e, ki'i lau mai pē ka u 'uhingá ka u hiki ke faka, 'e ngofua ki ha taha ...

Mo'ale Finau: 'E ngofua ke foaki ha laiseni ngaohi'anga ika ki ha taha pē kautaha 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau laiseni faama ika, ka kuo pau ke nau fakakakato 'a e ngaahi tu'utu'uni fakalao kotoa pē kimu'a ke foaki 'a e laiseni ngaohi'anga iká. Ko 'eku fokotu'ú ia 'Eiki Sea ke kupu si'i (3). Mālō.

Mateni Tapueluelu: Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io. Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Fakamolemole Sea ka u kole pē mu'a ke fakama'ala'ala ko hono 'uhingá ko e fokotu'u ko ē 'oku fakahoko mai 'e he tokoua Fakafofonga mei Ha'apai Sea. Kole ki he Pule'angá ke mou tokoni mai.

Fehu'ia pe 'oku 'atā ki ha taha ke 'i ai ha'ane laiseni ngaohi'anga ika ka 'oku 'ikai ko ha ika faama'i

Ko e Tu'utu'uni ko eni 'oku feme'a'aki ai ho komiti Sea 'oku 'uhinga pe ia ki he faama ika, 'ikai ko ha ika mei tahi, 'ikai ko ha ika mei natula, ko e faama ika *aqua*. Tonu pē 'eku ma'ú ē 'e Minisitā? Ko hono 'uhingá kapau leva 'oku pehē pea tau foaki 'a e ngaahi laiseni ki ha taha pē 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ane faama ika. Ta'e'uhinga ia Sea! Kapau te tau foaki ha, ko e fehu'i ko ē 'oku ou fiema'u au ke u 'eke atú pe 'oku 'atā ki ha taha ke 'i ai ha'ane laiseni ngaohi'anga ika ka 'oku 'ikai ko ha ika mei ha faama. Fakatātā Sea ko e mokohunú, 'i ai e ni'ihi 'oku 'i ai 'enau faama mokohunú. 'Ohovale pē 'oku faka'atā e mokohunú ke toutai'i mei natula. ...

<002>

Taimi: 1550-1555

Māteni Tapueluelu: ... 'oku 'atā ki he kakai, ko e me'a 'oku mau tokanga ki ai ko e kakai angamaheni, te nau lave 'i he faingamālie hono *process*. 'Oku 'atā ke fokotu'u ha ngaahi 'anga ika *process*, ko ha ika 'oku 'omai mei natula 'o 'ikai ko e faama. Kapau 'oku 'atā ia Sea, 'e mahino 'e lave ai 'a e kakaí, hangē ko ení talu 'a e tu'u 'a e fonuá ni Sea, talu pē mei tuai.

Ko e me'a 'e 2 na'e fai ai 'a e fefakatau'aki 'a e ngaahi 'otu motú, mo 'Iulope, ko e ahi, mo e mokohunu. Na'e te'eki ai ha fale ngaahi 'anga mokohunu ia he 18 tupu, a'u mai ki he 'ahó ni 'oku kei lava pē e kakai Tonga 'o *process*. 'E lava nai ke nau 'i ai ha'anau fale ngaahi 'anga ika ka 'oku 'ikai ko ha ika faama. Ko e poini ia ko ē 'oku ou hanga 'oatu ko 'eku fehu'i ia, he 'oku mahino pē ko e lao ko eni Sea, ko e tu'utu'uni ke ika faama he 'ikai ke tau lava 'o fakakau ai ha me'a kehe, *aqua*. Ko 'eku kole pē ke ke fakama'ala'ala mai 'e he 'Eiki Minisitā pē 'oku tonu 'a e ma'u 'a e motu'a ni, mālō Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti, ko ia 'a e, ko e ma'u ko ē 'a Tongatapu 4, 'oku 'uhinga 'a e faama ika ko eni ki he ika 'oku fakaili, 'a ia ko e ika 'oku fakaili hangē ko eni 'oku fai ko ē 'e *aqua* 'oku fai ko ē 'e he Potungāue, ko 'enau hanga 'o fakaili pea faka-fanafanau ha ika ke toe lahi ange.

Pea ko e ‘i he fakamatala ko ē mei he potungāue ko e ika ia ko ē ‘oku ‘omai ko ē mei tahi ‘oku nau ui ‘enautolu ko e *wild fishing*, ka ko hono fakaili ‘o e iká ke faama’i ke toe fakatuputupu ke lahi ange.

Māteni Tapueluelu: Sea fakamolemole kau faka’osi atu ai pē ai. ‘A ia kapau leva ‘e ‘i ai ha toutai ‘a e kakai ki ha founa tau pehē ni, mei he *wild*. Na’e ‘omai mei natula mei he tahi, ha ika tau pehē ‘o nau *process*, hūfanga ‘i he fakatapu. ‘Omai ‘a e feke ‘o fakamōmoa, ‘omai ‘a e mokohunu ‘o ngaohi pea fakamōmoa, ‘omai ‘a e ika ‘o fakamōmoa ‘oku ‘atā pē ia, pē ‘oku loka ia ‘i he fo’i lao ko ení Sea.

‘Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e Seá tapu mo e Hou’eiki Komiti Kakatō ‘oku ‘atā pē me’a ia ko ia, ko e ‘uhinga pē faamá ia ko e tokoni, ki hono fakalahi ‘o e me’a mo’ui ko ia hangē ko e mokohunu, ko e ika ko e fakafaingamālie’i ia ke fai hano faama’i ka ‘oku kei ‘atā pē ‘a e ngaahi ngāue kehé ia. Mālō Sea.

Māteni Tapueluelu: Faka’osi atu pē Sea. ‘E ‘Eiki Minisitā tokoni mai pē ‘i he’ene pehē ka ‘i ai leva ha ngaahi fale ngaohi ‘anga ika mei he ika faamá pē, ‘i ai nai ha ngaahi fokotu’utu’u ngāue ‘a e potungāue ke fakapapau’i ‘oku ‘ikai ke kaiha’asi mai ‘a e ika ko ē mei natulá ‘o fakahū he faama pea toki *process* ai, tau pehē hangē ko e mokohunú.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Te’eki ai ha fokotu’utu’u ia ki ai Sea, ko e fatongia pē ‘oku fai ‘i he taimi ní ko hono feinga’i ke fakalahi. Pea ko e mokohunú ko ‘ene taimi ko ē ‘e lava ai ko ē ‘o lahi ange hono faama’i e mokohunú, ‘e lava leva ‘o ngofua ta’u kakato hano, hangē pē ko e faama ko ē ‘a e Feitu’u na ‘oku kamata ‘i Ofú Sea. Ko ‘ene lava pē ko ē ke ngāue ‘e lava ‘a e kakai ‘o *export* ‘i ha fa’ahinga taimi pē kae ‘ikai ke kei pule’i pē mei he potungāue.

Māteni Tapueluelu: Sea ‘oku ou fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā Lao, mo e ‘Eiki Minisitā Leipá ‘i he tokoni mai he me’a na’e tokanga ki ai ‘a e motu’a ni, ta ‘oku mahino ‘oku ‘atā pē ke hanga ‘e he kakai ‘o ngaohi pē *process* ha ika mei natula kae ‘ikai ko ha ika faama.

‘E Sea ko e poupou pē ‘a e motu’a ni ke fakapapau’i mu’a ‘oku lava ke pule’i lelei ‘a e sekitoa ko eni Sea. Na’a ‘osi angé kuo toutai mai mei natula ‘o fakahū he faama pea loka, tau pehē ‘etautolu ‘oku loka ‘a e mokohunu tapu ‘a e mokohunu hono toutai’i mei he lolotó. Kae lele pē ‘u faama ta ko ē ko e lele ‘u faamá ia ‘oku lele mai ia mei he lolotó. Ko hono ‘uhingá pē ia ke fakapapau’i ‘oku *fair* ko e poupou atu ia ‘e ‘Eiki Minisitā ki ha ngaahi fokotu’utu’u pē ki he kaha’ú.

Lord Fakafanua: Kole pē kapau ‘e tali ‘e he Fakafofonga Tongatapu 4 ke u tokoni atu ki ai.

Māteni Tapueluelu: ‘Io, mālō tali ia Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io ka ke me’a mai ‘Eiki Nōpele fika 2 ‘o Ha’apai pea to e hoko mai koā, Tongatapu 10.

Faka’uhinga lea e Tu’utu’uní ki he faama ika

Lord Fakafanua: Tapu mo e Feitu’u na Sea pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakatō. Kole atu pē ki he kalaké ke tuku hake ‘a e Tefito’i Laó, koe’uhi he ‘oku hā mahino pē me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e Hou’eiki Fakafofongá ‘i he faka’uhinga lea. ‘A ia ko e faka’uhinga lea ‘uluakí, ke taki ki ai ‘a e tokanga ‘a e Feitu’u na Sea, ko e faka’uhinga ko ē ki he ika pea mo e *aquaculture* pē ko e faama ika. Koe’uhi ‘oku ne hanga ‘o faikehekehe’i ...

Taimi: 1555-1600

Lord Fakafanua: ... e me'a ko ē 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofonga Tongatapu 4.

Ko e faama iká 'oku 'uhinga ia ki he ngāue ki hono tauhi, fakatupu, fakafanau pe famaa'i e iká. 'A ia ko hono fakalea 'e tahá ko hono, 'oku ngāue'aki he taimí ni 'i he *aquaculture* ko ē 'oku ngāue 'i Tonga ní hono tānaki e, tau pehē pe ko e mokohunu mei he ngaahi SMA 'o fakafanau 'i he *aqua-culture* pe ko e faama iká. Pea ko e founa ngāue ko ē 'oku nau ngāue'akí 'oku nau hanga 'o tauhi 'a e iká 'o fakatupu ke tokolahi ange he me'a ko ē 'oku nau tānakí. Pea 'oku 'i ai e konga ia 'oku fakafoki ki he SMA pe ko e kolo ko ē na'e ma'u mei ai 'a e, tau pehē pe ko e *eggs* pe ko e fua'imoa pe ko e hā e me'a ko ē 'oku tupu mei ai e iká, fua, fua'i iká, kātaki pe Sea 'oku ki'i tōnounou 'eku 'ilo ki he ngaahi lea ko ení 'a e iká. Ka ko hono kamata'i ko ē faama ika 'oku pau ke 'omai mei natula 'oku 'ikai ke tau fakatau pe meí he falekoloa 'o lí atu ki he faamá. 'A ia ko hono kamata'i ko ē faamá 'oku pau pe ke 'omai mei natula.

Ko e me'a pē 'oku ou fiema'u ke fakama'ala'alá 'oku 'ikai ke tau fakatau e fuá mei muli 'oku ma'u pe ia mei he 'ū potu tahi 'i Tonga ní. Ka 'oku to'o ia mei he 'ū 'elia 'oku *sustainable* 'o hangē ko e ngaahi SMA. Pea ko e me'a ko ē 'oku fakafoki ko ē ki he *community* 'a e ni'ihí ko ē 'ū kolo ko ē 'oku nau tauhi e SMA. 'Oku fakafoki liunga fiha e ika ko ē 'oku ma'u 'osi hono fakatupí, 'i he 'ū faama. 'A ia ko e ngāue lahi eni ia Sea pea 'oku hoko leva e faama iká ko ha feitu'u 'okú ne hanga 'o fakafo'ou 'a e ika ko ē 'oku fakafoki ki he SMA ko eni 'a e 'ū koló takitaha 'a e 'ū 'otu motú.

'A ia ko u fiema'u pē ke fakama'ala'ala 'a e fo'i *cycle* ko iá Sea na'a ma'u hala 'o pehē 'oku tu'u 'ata'atā pē faama ika ia mei he 'ātakaí mo e ngaahi tahi mo e koloa fakaenatula ko eni 'atautolu 'i Tonga ní. Pea ko u tui ko e me'a 'oku mahu'inga ai e ngāue ko eni ke fa'u e Lao mo e ngaahi Tu'utu'uní ke napangapangamālie pe 'a e fiema'u ko ē *community* pea mo e fiema'u ke 'i ai ha pisinisi ke tupulaki. He ko e pelepelengesi ko ē lahi ko ē 'etau to'o ko ē mei tahi ko e si'isi'i ange ia 'ene tu'u ki he kaha'u, ka 'oku hangē faama ika he taimi ni ko ha feitu'u te ne lava 'o tānaki ke fakatupulaki 'a e fiema'u ko ē ki he 'ū SMA pehē foki ki he *fish stock* pe ko e lahi e ika ko ē 'oku ma'u 'i he 'etau 'u potu tahi.

Sea kapau te tau sio ki he 'uhinga ko ē 'a e iká, 'oku kau ai e paka pea mo e, 'oku 'ikai ke, 'a ia 'oku 'uhinga e iká ki ha fa'ahinga manu pe 'akau he vai fíngota, fāmili 'o e paká, 'uo, feo kau ai mo e *seaweed* ko e lomú mo e me'a. Kātoa e 'ū me'a ko ia 'oku 'i he 'uhinga ia 'o e ika. 'A ia 'oku 'ikai ke fakangatangata pe ki he iká hangē ko e tuna mo e 'ū me'a ko iá. 'Oku 'uhinga ia ki he ngaahi me'a kotoa pe hangē ko e 'ū fāmili ko ē ika 'oku ma'u ko ē mei tahi koe'uhí ke tokoni atu pe ki he feme'a'akí Sea. He ko e fo'i tefito'i Lao ko ení 'okú ne hanga 'o tataki 'a e ngāue ko ē mo e 'uhinga lea 'i he *Regulation* 'oku fai ki ai 'a e feme'a'akí Sea. 'O kapau ko e taumu'a 'a e kau Fakafofongá ke hangē ko e fokotu'u ko ena 'a 'Eua 11 ke tau hanga 'o liliu ke faka'atā ke 'i ai ha ni'ihí 'oku ta'elaiseni 'e fiema'u ia ke liliu he tefito'i Lao Sea he 'oku 'ikai ke fakamafai'i he tefito'i Lao ia 'a e *Regulation* ke fai e me'a ko ia. 'A ia ko e fo'i lao makehe ia Sea ke fakahū mai.

Poupou ke malu'i koloa fakaenatula kau ai 'a e ika

Ko u poupou atu pe ki he feme'a'akí 'oku mahu'inga ke tau malu'i 'etau koloa fakaenatulá hangē ko e ika 'i hono ngāue fakapotopoto. 'A ia ko hono pule'i lelei 'a e faama ika 'e malava

leva ke tokoni ‘a e faama iká ki hono fakaakeake hake ‘a e toutai pea mo e *export* ko eni ‘a e fonuá ni Sea mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Nōpele Fika 2 ‘o Ha‘apai.

Mateni Tapueluelu: Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io Tongatapu 4. Fakamolemole Tongatapu 4 toe ‘i ai ha me‘a ‘oku ke tokanga ki ai kae si‘i tukuange kia Tongatapu 10 ke ki‘i ...

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole ka u ki‘i fehu‘i pe au ia ko hono ‘uhinga ki he ‘Eiki Minisitā ‘o fekau‘aki mo e faama iká Sea. ‘Eiki Minisitā ko e tu‘u ko ē ‘a e faama iká ‘i hono fakamatala‘i ‘i he Lao ko eni mo hono founa fakatekinikale. ‘E ‘atā pe ‘oku tapui ai ‘a e founa faama ika faka-Tonga pe ia ‘a e kāinga Tonga tau pehē ‘oku nau anga nautolu he founa ‘oku nau puke mai e paká hūfanga he fakatapu ‘o tauhi he founa pe ‘anautolu ‘oku nau hanga ‘o tauhi pea nau toki fakatau atu *process* ‘oku ‘atā e founa ko ia pe ‘oku ‘uhinga pe ia ki he ngaahi founa fakaeonopooni ‘o e ‘aho ko eni.

‘Eiki Tokoni Palēmia: ‘Atā pe ia ‘i Tongá Sea ‘oku tau‘atāina.

<007>

Taimi: 1600 – 1605

‘Eiki Tokoni Palēmia: ... pea ko e me‘a ia ko eni ki he faama iká ko e ‘uhinga pe ia ke tokoni ki hono fakalahi mai ‘o e founa ko ē. Pea ‘oku ‘uhinga ai ki he ngaahi laiseni, ko e ngaahi me‘a ko ē fakalotofonuá ia ko e me‘a kehe pe ia, ko e tokoni pe ia. Pea ko e ‘ū palani ko ē ki he hokohoko atú ‘oku meimei makatu‘unga ia he ngaahi *SMA* ‘o e ngaahi koló.

‘Oku tu‘u ko ē ki he kaha‘ú he taimi ní ‘oku fai hono vakai holo ‘a e ngaahi feitu‘u ke ako‘i ha tamaiki ke nau tokanga‘i e ngaahi *SMA* mo tokanga‘i e ngaahi faama ko ia ‘a e ngaahi koló, *community*. Koe‘uhí ke tokoni kia kinautolu ki hono fakalahi, ‘ikai ngata pe ‘i he malu ai ‘etau me‘atokoní ka ko e lahi ange ai ‘a e me‘a ke fai mei ai ‘a e ma‘u‘anga pa‘anga ‘a e kakai e ngaahi koló. Mālō ‘Eiki Sea.

Mateni Tapueluelu: Sea, fakamolemole pe *for the record*. Ko e ‘uhingá pe Sea fakamolemole ko e motu‘á ni ‘oku tokolahi hoku kāinga ‘oku ō ki tahí. ‘Oku ou loto ke ma‘a mo‘oni Sea homau totó hono, ‘a ia ‘oku ‘uhinga ia ka ‘i ai ha ni‘ihi te nau hanga ‘o tauhi ‘a e iká. Hangē ‘oku natula faama‘i nōmolo pe he taimí ni he kakai Tongá. ‘Oku ‘ikai ke fiema‘u ia ke laiseni e me‘a ko iá. Nōmolo pe ia ‘Eiki Sea

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko ‘ene tu‘u he taimi ní Sea ‘oku ‘atā pē.

Mateni Tapueluelu: Mālō ‘aupito Sea

‘Eiki Tokoni Palēmia: Te‘eki ai ke ta‘ofi ia ha taha, mālō ‘Eiki Sea

Sea Komiti: Mālō, Tongatapu 10 me‘a mai.

Kapelieli Lanumata: Mālō, mālō Sea, tapu atu ki he Feitu'u na Sea, tapu ki he Hou'eiki Mēmipa Komiti Kakatō. Ko e toe fie fokoutua hake pe motu'á ni ia ko 'eku fie lave atu pe 'aku ki he me'a ko ena na'e me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Nōpele 'o Ha'apai. Pea pehē ki he 'Eiki Tokoni Palēmia he 'oku tokanga atu e motu'á ni ia ki he polokalama ko eni SMA. He 'oku lahi e 'ū tukui kolo ia he vāhenga e motu'á ni 'oku nau 'osi lolotonga lele nautolu he fo'i polokalamá. Pea lele lelei 'aupito 'o 'ikai pe ke ngata pe he faama iká ka 'oku kau ai mo e mokohunu mo e ngaahi naunau kehekehe pe 'o 'oseni.

'Oku 'osi ki'i *advance* 'aupito 'a e vāhenga ia e motu'á ni. Te u tala fakatātā pe ki Nukuleka 'e Sea, 'a ia ko u tokanga atú ka faifai angé kuo fakakaukau 'a e kāingá ni he ko hono mo'oní foki 'oku nau mahu tafea he taimí ni. Pea 'oku kau eni ia he fokotu'u lelei 'aupito ki he fakakaukau 'a e kāingá ni ki hano fakakomesiale 'o hono uta atu e me'a mo'ui ko ení.

Ka ko e fakakaukau pe 'a e motu'á ni ka faifai angé 'oku 'i ai ha taimi 'oku fakakaukau 'a e kāingá ni 'o fakafou mai pe he ngaahi kosilio fakakoló ke 'ai ha'anau *facility*. Tokoni ki hono uta 'o e ngaahi naunau ko ení ki mulí fakatatau ki he kupu 2 ko eni ko ē 'a e Tu'utu'uní, kupu 14 (2). 'E faingamālie pe ke kole he ngaahi komiti fakakoló ha laiseni. Ko 'eku ki'i fehu'i pe ki he tēpile 'a e Pule'angá

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko e 'ū laiseni pehē ia

Kapelieli Lanumata: He 'oku nau 'osi lolotonga fai 'enautolu hono faama'i he lolotongá ni

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko e SMA he ngaahi koló 'Eiki Sea 'oku 'i ai pe 'enau fanga ki'i komiti 'oku nau fakalele 'a e ngaahi SMA. Pea ko nautolu 'oku nau fai e fetu'utaki mo e potungāué, 'atā pe ke nau kole ke fakahoko e ngaahi ngāue ko ení. He ko e tokoni ko e ngāue ko ení ko hono feinga'i ke tokoni ki he ngaahi koló ke fakalahi 'a e ngaahi ma'u'anga me'atokoni pea mo 'enau ma'u'anga pa'anga ki he kaha'ú. Pea mo tolonga atu e ngaahi me'a mo'ui ko iá ke 'alu hake e to'utangata kaha'ú 'oku kei 'i ai 'a e ngaahi me'a mo'ui ko iá ke nau ma'u 'inasi ai Sea. Mālō.

Alea'i kupu 15 e Tu'utu'uni

Sea Komiti: Mālō, Kupu 15 ē, mou foki mai ki he tau me'a, 'oku 'i ai ha taha 'oku fie me'a hake, Kupu 15, 'io Tongatapu 7.

Fokotu'u ke to'o kupu 14 (2) kae ngāue'aki 'a e kupu 15 ki he laiseni faama'i e ika

Paula Piveni Piukala: Sea, ko u 'ohake 'a e fika 15 ke poupou'i'aki 'a e me'a ne fakamalanga ki ai 'a Ha'apai 12 fekau'aki mo e kupu (2) ko ē 'a e 14. Ko e laumālie e fakakaukau Sea ke te kole ha'ate laiseni. Ko e ngaahi makatu'unga fakatekinikale eni 'osi 'omai 'e he kupu 15.

Ko e me'a 'oku ou ongo'i ko e hū 'a e kupu 2 ke ne hanga 'o fakangatangata. Na'e fokotu'u mai 'e Ha'apai 12 ke tānaki e kupu 3. Ko 'eku fokotu'u 'aku ke *harmonize* e me'a ko ení 'o to'o e kupu 2 ...

<010>

Taimi: 1605-1610

Paula Piveni Piukala: .. ngāue'aki 'a e kupu 15 ke *process* ai ho'o laisení. 'Omai e ngaahi makatu'unga ko ia fokotu'u ia ai, kae 'oua 'e 'ai e Lao ke loka.

Sea ko u fakatokanga'i ko e laiseni 'oku 3. Laiseni ke ke faama, laiseni ke ke *process*, laiseni ke ke *export*. Ko e loka ko eni 'oku 'ai ke kupu si'i (2) ko e loka ko ia he 'ikai pē te ke *process* he 'ikai te ke *export* kae 'oua leva kuo ke faama.

Ka ko hono maumau'eni. Ko e *process* pea mo e *export* ko e *skill set* kehe ia mo e *resource* kehe ia. Ko e kau faamá 'e tokolahi 'a e kau faama ia. Ka 'e 'ikai ke ma'u 'e he kau faama ia 'a e *best value for their product* kapau 'oku fakangatangata 'e he kupu'i lao 'a e laiseni ki he *process* mo e laiseni ki he *export*. Ko e 'uhinga ko ē ko ē 'eku fakalea ko ē ke tu'u mai pē ha taha ia 'o fie *process* mo fie *export* ka 'oku 'i ai 'ene naunau pea 'oku 'i ai 'ene taukei.

Fakatātā pē ki he Feitu'ú na Sea. Kapau 'oku ngata'anga pē ho ivi ko hono faama'i, 'ikai ke toe 'i ai ha'o naunau 'a koe ke ke *process* ke ke *export*. Sio ko hono faingatā'ia 'anga ia. Te ke 'alu atu koe ki he tama ko ia 'oku 'i ai 'ene faama 'e siosio kehe ia kia koe he 'oku 'i ai 'ene *supply* 'ana te ne 'oatu 'e ia 'a e *value* ma'ulalo kia koe. Ko hono mahu'inga ia ko ē ko ē ke tau sio fakalelei. 'Oku 'osi hanga pē 'e he kupu 15 Sea 'o 'omai e founa fakatekinikale ke ma'u ai ha'o laiseni. Hā e 'uhinga 'oku hū ai e kupu si'i (2) 'a e kupu 14. Kia au...

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko hono 'uhinga Sea, 'oku kei tali atu pē ke tokoni atu. He koe'uhi ko e taumu'a ko ē ki he ngaahi SMA ki he ngaahi koló ke malu'i kinautolu mei he kau pisinisi 'oku nau ō mai 'o kainikavea 'a e ngāue ko ē 'a e mātu'a 'o e koló. Ko e me'a ko ia ke fou pē 'i he komiuniti ko ia pea faingofua 'a e laiseni ka ko hono malu'i ia hotau kakai. Kuo pau ke fa'u pē 'a e Lao kotoa pē pea 'i ai mo hono me'a malu'i he 'ikai ke tukuange noa'ia Sea. Mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea faka'apa'apa pē au ki he Tokoni Palēmia. Na'e toki 'osi ni pē 'ene me'a mai 'oku 'ikai fakangatangata 'a e faamá ia pea 'oku 'ikai fiema'u ke 'ai ha'anau laiseni 'a e ngaahi komiuniti na'e lave ki ai 'a Tongatapu 4. Ko e feitu'u ia...

'Eiki Tokoni Palēmia: 'Oku 'ikai ...Ko e me'a ko ē ika *local* ko e faama ko eni 'oku tau 'uhinga ki ai 'a e ika ohi hangē ko e mokohunu mo e me'a ko ia 'oku kehekehe pē ia 'Eiki Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea, tau 'ilo lelei pē 'oku 'ikai ko ha me'a ohi mai 'a e mokohunu. Mokohunu ia ko e me'a ia he fonuá ni. Ko e fihia ia 'oku tau fetaulaki mo ia. 'Oku ma'u pē mokohunu ia 'i ha feitu'u pē.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea ka ko e mokohunu ko ē 'oku ou 'uhinga ki ai 'a ē 'oku faama'i 'a e *sandfish* 'oku 'i ai pē e *sandfish* 'i Tongá ni, ka ko e 'ilo ko eni na'e toki 'omai ia mei muli pea 'oku fai'aki hono fakaili 'o vave ange koe'uhi ke lava *export* 'o uta ki muli. Pea ko e 'uhinga ia 'oku fakangatangata ai. 'Oku 'i ai hono ngata'anga 'o e foaki laiseni *export* koe'uhi ke malu'i 'a e tangata toutai Tonga mo 'ene koloa, ke ne ma'u ha ola 'oku sai angé Sea. Mālō.

Paula Piveni Piukala: Fakamālō pē au ki he Tokoni Palēmia Sea ka 'oku 'ikai ke 'uhinga lelei ia. 'Oku 'ikai ke 'uhinga lelei ia he ko hono 'uhingá, hangē pe ko 'eku fakamatalá. 'Oku kehe 'a e laiseni 'oku kole ki he *exporter*, kehe laiseni 'oku kole hono *process* 'o e naunau ko eni. Pea kehe e laiseni ko hono kole ē, ko e natula 'o e faamá 'e tokolahi ia. Ka ko e natula e *process* mo e *exporter*, kehekehe ia. Pau ke kumi 'e he *exporter* 'ene māketi pea hangē ko 'eku laú, te tau 'ohake 'a e *interest* 'a e kakaí mo e kau faamá. 'A ē ko ē ko e 'okú ne talanoa mai ko e komiuniti 'oku 'i ai 'enau SMA pea, ke 'ohake 'enau *interest* 'o malu'i he lao ko eni. Ko

hono faka'atā ki he kakai ko ē 'oku 'i ai hanau ivi, tau'atāina ka 'oku 'osi 'i ai e fo'i *process* fakatekinikale he kupu 15 Sea. Tau'atāina, he 'ikai ke tu'u noa'ia hifo pe ha taha ia *out of the blue* 'o kole laiseni ta'e'iai ha'ane māketi, ta'e'iai hane, ka ko 'eku 'uhinga ko ē 'eku fakaleá Sea ke *compete* 'a e kau *exporter* ki he *price* 'oku 'omai 'e he kau faamá. Tau 'osi sio pe he faama ngoué ...

<008>

Taimi: 1610-1615

Paula Piveni Piukala: ... mei he faama ngoue 'a e palopalema ko 'ene pule'i pē he *exporter* 'a e *price* hangē ko 'ene lave 'a Tongatapu 10 pea 'alu leva ki he tama *process* ia e meimei vaeua 'enau 'enau *earnings*, pa'anga 'oku nau ma'u kae fēfē kau faamá. Ko e 'uhinga ia 'oku fiema'u ai he 'oku fakakaukau 'a e motu'á ni fakapotopoto ke to'o e kupu 2 tukuange e fo'i *process* 'e 15 ke ne hanga 'o veti mai 'a e mahu'inga ke 'i ai ha'o laiseni.

Lord Fakafanua: Sea ko e ko e fakatonutonu pē ki he me'a 'a Tongatapu 7.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Nōpele Fika 2 Ha'apai.

Lord Fakafanua: Koe'uhí he ko u tui ko e tōnounou ia hono fakalea 'a e kupu 14 ko e kupu (1) 'oku 'uhinga ia 'oku 'ikai ngofua ke faama ha taha ta'efoaki ange ha'ane laiseni. Ko e hingoa e laiseni ko ia ko e *aquaculture development licence* pē ko e 'i hono faka-Tonga'i ko e **laiseni fakalalakaka faama ika** 'a ia ko e ko e anga ko ē tu'u ko ē kupu 14 'oku ha'i fakataha pē 1 ia mo e 2. Ko e 1 'oku fakalea mai pē ia 'oku fiema'u 'oku 'ikai ke ngofua ke faama ika ha taha ta'e'iai ha'ane laiseni pea hanga leva he 2 'o fakaikiiki mai ko e hā 'a e laiseni ko ia. Te ke toki faama ika pē ka foaki atu 'a e laiseni ko 'e ē 'e he *CEO*.

'Oku *confusing* 'aupito koe'uhí 'oku fefokifoki 'aki 'a e 'a e kupu fika 14 kupu (2) ka 'i hono fakatahá koe'uhí 'oku 'uhinga pē ia 'oku 'ikai ngofua ke foaki ha laiseni ki ha taha ta'e'iai ha'ane laiseni fakalalakaka faama ika mahalo 'oku ki'i mahino ange 'ene fakapālangi. Pea 'i hono faka-Tonga ko e 'uluaki 'oku 'uhinga pē ia 'oku fiema'u ke foaki 'e he *CEO* ha'ate laiseni faama ika. Ko e ko hono fakalea ko ē ha laiseni 'oku 'uhinga ia ki he laiseni faama iká.

Pea ko e poini hono uá, ko e laiseni ko ē ki he *export* pea mo e laiseni ki he *import* ko e *process* 'oku 'i he malumalu ia 'o e faama iká Sea. Ko e fakatonutonu pē mo e fakama'ala'alá 'e 'ikai ke lava ke tau hanga 'o ngāue'aki pē 1 ta'e'iai ha 2 he ko e 1 'oku tu'utu'uni mai 'a e 2 'o fakaivia'i e 1. 'A ia 'oku hā 'i he kongā 4, laiseni ki he fale ngaohi'anga ika faama ko e hingoa ia 'o e laiseni 'a ia 'oku 'uhinga ki ai e kupu (1). **Kuo pau he 'ikai ngofua ha taha ke ne fakalele ha fale ngaohi'anga faama ika 'o ka 'ikai 'i ai ha'ane laiseni kuo foaki 'e he *CEO*** 'uhinga ia laiseni faama ngaohi faama ika.

Ko e, ko e ko 'eku kole pē ke fakama'ala'ala Sea ko e 'uhinga he 'oku 'ikai ke, tau hanga 'o faikehekehe'i 'a e laiseni mei he laiseni faama iká ka 'oku 'uhinga e laó 'a e tu'utu'uni ia ko eni 'i he taimi ko ē 'oku fakalea ai e laiseni ko e laiseni faama ngaohi ika. Faama ika ngaohi'anga ika faama.

Sea ko 'eku kole pē ke fakama'ala'ala ko e 'uhingá 'oku tataki 'a e feme'a'aki 'o pehē 'e malava pē ke foaki ha laiseni. Sea ko e laiseni ko e laiseni faama ika ko e me'a tatau pē 'oku 'uhinga ki ai. 'A ia ko 'eku fakama'ala'ala atu pē Sea 'oku ngali kehekehe e feme'a'aki he poini ko ia.

Paula Piveni Piukala: Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. ‘E Fakafofonga kuo mahino ka au ho poini hā leva e me’a ‘oku ke fiema’ú, ke fokotu’ú

Paula Piveni Piukala: Ko e ki’i fakatonutonu pē ki he ki he faka’uhinga ko ē ‘oku ‘omai ‘e he Nōpele Ha’apai he ko e fakalea ko ē ko ē he kupu 2. Ko e ko e *processing establishment licence shall only be granted to a person or company that hold valid agriculture development licence*. ‘A ia ‘oku toki makatu’unga e ‘oange ‘ene laiseni ‘a’ana ia kapau ‘oku ‘i ai ha’ane laiseni faama fakalalakaka. ‘A ia ko e ko e laiseni ko ē he kupu 14 ko e *processing* ‘o e ika ‘oku ‘i he

Lord Fakafanua: Ko ia Sea.

Paula Piveni Piukala: Ngaahi faama kehe.

Lord Fakafanua: Ko e ngāue ‘a e *aquaculture fishing process* ko e laiseni ‘a e *agriculture development licence*. ‘A ia ke tau hanga ‘o faikehekehe’i ‘a e ngāue pea mo e laiseni ne hanga ‘o fakalao’i. ‘A ia ko e me’a ko ē ‘oku tau kole ko e kole laiseni *aquaculture development licence* ke fakalao’i ‘a e ngāue *aquaculture fish processing*. Ko ‘eku fakatonutonu ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki.

Lord Nuku: Sea.

Sea Komiti Kakato: Mou tui kote ē mou fakamolemole te tau liliu ‘o Fale Alea koe’uhí pē ko ‘etau taimí.

Lord Nuku: Lava ke u ki’i ‘ai atu pē, ‘ikai? Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io tau liliu ‘o Fale Alea.

(Pea na’e liliu ‘o Fale Alea pea me’a hake ai pē ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me’a’anga)

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki toloi e Fale ki he 10:00 ‘apongipongi.

Kelesi

(Pea na’e toloi ai e Fale Alea)

<009>

